

RUK'IYIWAAL, NUK'UUJNEEM, K'AMOJ B'EEY
Rucholajiil K'asleemaal ja Xb'anataja rumaal
Ujl rixin Panab'aj, 2005

Ana Cabrera Pacheco, Julie Cupples, Charlotte Gleghorn,
Carlos Alfredo Puac, Raquel Ribeiro
Q'aaxan tziiij rumaal aa Elmer Cortez

First published in 2024 by The University of Edinburgh
<https://books.ed.ac.uk/edinburgh-diamond> | @EdinDiamond

Text © Ana Cabrera Pacheco, Julie Cupples, Charlotte Gleghorn, Carlos Alfredo Puac, Raquel Ribeiro, 2024
Translated by Elmer Manuel Cortez Yojcóm
Cover image and illustrations by Kyra Rodas and Andrea Rabinal

Typeset by Corporación Litográfica

Printed and bound by Corporación Litográfica

The authors have asserted their rights under the Copyright, Designs and Patents Act 1988 to be identified as the authors of this work.

This book is published under a Creative Commons Attribution-ShareAlike 4.0 International license (CC BY-SA 4.0),
<https://creativecommons.org/licenses/by-sa/4.0/>

ISBN (ebook): 978-1-83645-115-0

Attribution:

Ana Cabrera Pacheco, Julie Cupples, Charlotte Gleghorn, Carlos Alfredo Puac, Raquel Ribeiro. 2024. *Ruk'iyiwaal, Nuk'uujneem, K'amoj B'eeey: Rucholajjil K'asleemaal ja Xb'anataja rumaal Ujl rixin Panab'aj, 2005*. Q'aaxan tziij rumaal aa Elmer Cortez. Edinburgh: University of Edinburgh.

THE UNIVERSITY of EDINBURGH

Natural
Environment
Research Council

This research and publication were generously supported by grant funding for the project

“Ixchel: Building understanding of the physical, cultural and socio-economic drivers of risk for strengthening resilience in the Guatemalan *cordillera*”. The opinions expressed in this document are the authors' own and do not necessarily reflect the views of the funding organisations.

Any third-party material in this book is not covered by the book's Creative Commons license. Details of the copyright ownership and permitted use of third-party material is given in the image credit lines. If you would like to reuse any third-party material not covered by the book's Creative Commons license, you will need to obtain permission directly from the copyright owner.

K'utub'al

Jaa' ruq'aaxiik nimalaj q'aqal jab' Stan pan octubre rixin 2005 xooka chi rukojol jaa' q'aqal jab' nimaq b'anoy kimik jaa' q'axinaq pan Ixiim Uleew. Pa wi'atnamit rixin Tz'oloj Ya', jaa' nim ruk'iyiwaal chi la' pa tnamit Tz'ikin Jaay, k'oolib'al xyo'ja ruumaak k'iyilaj q'iij jab'. Jaa' cantón Panabaj jaa' ra' xok ruk'oolib'al jun u'l nim ch'ab'aq jaa' xuumuq kaana jun nimalaj ruupoox jaa' tnamit, xuuya' kaana ee cientos kiminaqii' k'in poqonaal, xuuyoq nimaq taq jaay. Chu paan ruk'ulub'aaxiik jaa' ruk'iyiwaal, jaa' tnamit k'in naab'eey taq aal nimi kisaamaaj xkib'an, xkik'om kii' kuk'iin mookaaj estatales, kaa ra' tzra to'ooneel nacional k'in internacional. Kaamiik, xuub'an la junk'al juunaa' ti q'aax wa' ruk'iyiwaal, k'o na rajawaxiik chi nimoola ruuchii' jaa' wa' naa'ooj rixin nuk'uuj jaa' ra' k'a k'o na kaamiik chi kikojol ji'ee' winaqii', b'aanikiil k'in político rixin tnamit.

Jaa' rumoolik ruuchii' xalax ta ruumaak jun ruk'uxiik ruumaal jaa' tnamit. Xeepeeta ee k'iy naab'eey aal ruk'iin proyecto Ixchel chi nkaajo' nkib'an jun nik'ooneem jaa' nkixol wa' ji'ee' winaqii' jaa' xek'eje'a chu paan jaa' ruk'iyiwaal k'in saamaaj rixin nuk'uuj, xkeek'ut kii' rumaak nimaq kinaa'ooj k'in ruumaak ee k'oola chu paan chumiineem toq q'axinaq kaana chik jaa' u'l. ruk'iin jaa' wa' wuuj ra', nkanoxa chi nyaataja' jun ch'ob'ooj k'in nwilitaja jaa' achnaq tzriij k'in chu paan jaa' xtz'aata tzra ruk'ulub'aaxiik naab'eey, chu paan k'in toq xa'aax kaana jaa' u'l pa Panabaj, xb'antaj ruumaak ruq'aaxiik jaa' q'aqal jab' Stan.

Jaa' choolik rixin tnamit xuusil rii' k'in winaqiil pa Tz'ikin Jaay jaa' ra' xuq'aaxaaj k'iyilaj taq ruuwach chi choolik k'asleemaal. Jaa' qas qatziiij chi k'oola nub'iij chu paan jaa' xuq'aaxaaj kaana ninaataxa jaa' ch'a'ooj aawee' (1960-1996); jaa' ruwinaqariik jaa' Misión Católica rixin Oklahoma (1963; jaa' ruwinaqariik emisora rixin radio "La Voz de Atitlán" (1966); jaa' rukamisaxiik jaa' sacerdote Stanley Francis Rother (Qas ojtaqiin chi Padre Aplá's, Francisco pa tz'utujil) (1981); jaa' kimik xkib'an ejército (1990) k'in jaa' chumiineem xb'antaja chi xe'elesax eela jaa' naab'eey taq aal militares chu paan tnamit (1991); k'in jaa' u'l xb'antaja pan octubre 2055, jaa' xooka' ruuk'u'x jawra ch'ob'ooj ra'. Jaa' molajiineem rixin tnamit xtz'ukar ta chu paan, nuuk'ut jun kowil rixin b'aanikiil tz'utujil, jun k'amoj rii'iil tzriij ruchuq'a' jaa' tnamit, estatal k'in molajiil, kaa ra' chqaa' xtz'uukar ta k'utb'al político toq xyaataja jaa' Chumiineem rixin Ki'koteemaal (1996).

RUCHOLAJIIL SAAMAAJ RIXIN Q'AAXAN TZIJJ

Jaa wa' ra' saamaaj xb'ana jun ksan choq'aaq' ja xq'axax pa tzijob'al ja saamaaj ronojelaal ja xb'anataj Panabaj rixin 2005 pa Tz'utujil rixin Tz'ikin Jaay.

Xk'achoj k'a jaa wa' sakiineem ri' k'in rub'ixiik chi paam ja kaxlan tzijj, xb'ana ja q'aaxan tzijj rixin ja ruuk'u'x saamaaj chi paam tzijob'al Tz'utujil, xnimaxa ja ruutzijj ja tinaamit Tz'ikin Jaay, qas ta rujikaal ronojeel achinaq xk'eje' wa' chi paam ja tzijob'al rixiin ja tinaamit Tz'ikin Jaay.

Ronojeel saamaaj rixin q'aaxan tzijj xk'axax chi ke jar ee q'axal taq tzijj: aa Xuwaan Kiyaaq'iin Navichoc, Q'aaxal Tzijj pa Tzijob'al Tz'utujil k'in aa Tru' K'ulum K'ulum, Kononeel Bajnikiil.

Jaa' toq q'a'xeela q'aqal jab'

Jaa' q'aqal jab' Stan jaa ra' junk'al q'aqal jab' chqaa' jaa ra' lajuuj ruxulaa' juyu' jab' rixiin ja ruuq'iij jab' rixin palow Atlántico chu paan juunaa' 2005. Toq xmuuq kaana jaa' ruuq'a' tnamit Panab'aj chqaa' ruuq'a' tnamit Tzanchaj xtz'uukar ta ruumaal ch'ab'aq jaa' xtzaaq ta pa ruuwa' juyu' Tolimán (CONRED, 2006), xa jaa ra' jiik xuuya' k'iyilaj taq achnaq jaa' xqoch'ob'on tzriij chu paan jawra wuuj.

Jaa' nimaq naa'ooj chqaa' nimaq ta chuq'aa' nuuya' kaamiik nb'antaja rub'iixiik jaa' b'aar chuwach uleew in naq ramaaj npeeta nimaq ruxulaa' juyu' jab' ajni tzra Stan jaa' jiik nuuya' nimaq taq ruk'iyiwaal ajni nqak'amb'aj tziiij, nimaq jab'. Jawra' rub'iixiik xa jiik nimaq, majo'n nkowin ta nuuya' cholik rub'eeyaal jaa' nraajo' saamaaj rixin to'oj rii'iil pa jun koolib'al utz. Jawra' cholik chqaa' majo'n qatziiij ta nb'iij chi qa ajni tzra k'oolib'al, ramaaj chqaa' ajni' ruchooq'a' jaa ra' jab'. Jaa ra' majo'n nkatkowin ta naab'an jun achnaq jaa' nuuya' to'oj rii'iil cha aawa, ajni nqak'amb'aj tziiij jaa' wi rajawaxiik ne'eleela owi majo'n jun tnamit.

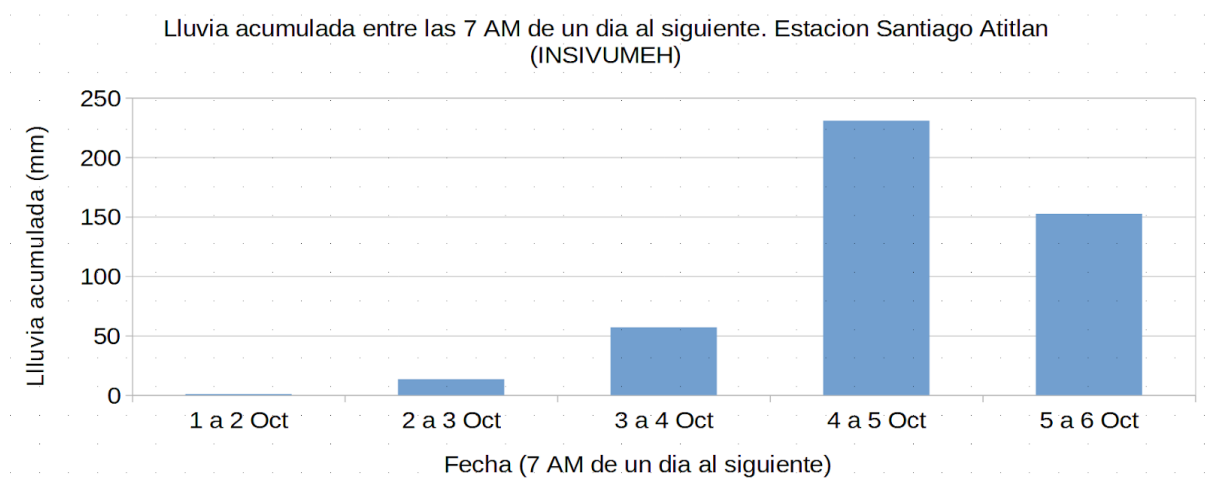
Ajni jaa' ruchoolaaj chi ruuxee' nuuk'ut, ja q'aqal jab' Stan xulqaja chuwach uleew pa ruutz'a'm juyu' Yucatan, Mèxico, jaa ra' q'iij 2 rixin octubre rixin 2005. Jaa' toq xel eela pa ruleewaal Mèxico xa jiik xnimataj ruchooq'a' jaa ra' xooka pa 1 chi nim ruxulaa' juyu' jab' chu paan q'iij 4 rixin octubre, ja toq majaan tuujach eela rii' pa q'iij 5, k'aajaa ra' xok chik jutiiij pa ruka'mu'l chuwach uleew chu paan Mèxico (NASA The Earth Observatory, 2005). Jawra' b'eey xuuk'am eela, jaa' nuub'an xa jiik nb'a'eela najt chqaa' ruchooq'a' jiik nqaaja' ruuwach. Juun chi ka jaa' xsamaja' tzriij jawra xuutz'at:

Majo'n xqaach'ob' chi jaa ra' Stan nuub'an ta nimaq ruk'iyiwaal chi qa, rumaal chi jawra' q'aqal jab' xq'axeela, xb'a eel kaala' Mèxico.

Jaa' ajni ruchooliik xyaataj rumaal jaa' INSIVUMEH (nnuchol Dardon y Morales, 2006), nkatkowina naab'an jun ruchoolaaj jaa' ramaaj rixin kamik, jaa' nimaaneem xb'anataja chu paan jawra ruk'ayeewaal:

- Q'iij 28 rixin septiembre: k'oola jun nimalaj teew xwinaqara chu paan Palow Caribe, chi rukojol Jamaica k'in Honduras, jaa ra' k'oola ruchooq'a' chi nooka q'aqal jab'.
- Q'iij 1 rixin octubre: jaa ra' teew chu paan Caribe k'oola ruchooq'a' k'in xooka jun nimalaj q'aqal jab' ajilab'al 20.

- Q'ijj 2 rixin octubre: Jaa' teew xwinaqara ruchooq'a', xooka q'aqal jab' Stan. Jaa wa' q'ijj, Stan xooka chu paan Yucatán, xb'a'eela pa ruqa'jib'al q'ijj. Jaa' k'a awa rumaal Stan xqaaja' ruchooq'a' xok chik jutijj jiik teew.
- Q'ijj 3 rixin octubre: Pa taq oxí' ramaaj rixin aaq'a', jaa' teew xwinaqar chik jutijj ruchooq'a' rixin q'aqal jab' k'in xook chik pa ruuwa' ya ruuq'a' México.
- Q'ijj 4 rixin octubre: Pa palow Pacífico, Stan jaa ra' qas nim silooj xuub'an tzra suutz' rachib'iil nimaq jab' ja xel ta pa niik'aaj palow k'in ruqa'jib'al q'ijj rixin Ixim Uleew.
- Q'ijj 5 rixin: Jaa' ramaaj rixin aaq'a' qas k'iy jaa' teew chu paan ronojeel nimamaq', jaa' rachib'iil nq'axeela jaa' q'aqal jab'.
- Q'ijj 6 rixin: Ruchiib'aal kaana teew rixiin q'aqal jab' jaa ra' xkaanaj kaana pa ruleewaal México, jaa ra' xuuk'am opoon rii' ruk'iin julee' jab' chu paan Caribe, jaa ra' xuuya' ta k'aas chi xok ta jaa' jun teew rixin palow Pacífico chu paan Ixim Uleew, jaa ra' xuuya' nimaq taq suutz' k'in jab' chi ruuchii' jaa' Pacífico k'in pa ruqa'jib'al q'ijj rixin nimamaq.
- Xuumaj eela pa 7 xuuk'is pa 10 rixin octubre: Qas nim teew xk'eje'eela chi ruuchii' Pacífico, jaa ra' xuuya' nimaq suutz' k'in jab' tzra k'in pa ruqa'jib'al q'ijj rixin nimamaq'.

Jaa' jab' xuumol rii' rixin 4 k'in 5 rixin octubre (230.7 mm) jaa ra' qatzijj chi nimaq jab' chu paan jun q'ijj, jaa' toq xok ta rub'eeyaal pa juunaa' 1991 (jaa wa' ramaaj jaa' k'oola choolik ruk'aan). Jawra ramaaj ra', xa jiik pa 9 q'ijj xq'aaxa jun jab' rumoloon rii' rixin 100 mm, k'in jaa' toq xuub'an kawra' jaa ra' toq k'oola q'aqal jab' owi ruxulaa' juyu', jaa' nuub'an ka'i' q'ijj, jaa' k'a nuumaj eela pa 4 nuuk'is pa 5 k'in nuumaj eela pa 5 nuuk'is pa 6 rixin octubre toq xuub'an Stan. Jawra' choolik nuuya' k'a naa'ooj tzriij jawra' nimaq taq jab' xuub'an jaa' Stan chu paan tnamit Tz'ikin Jaay.

Jaa' Stan xok chuwach ruleewaal rixin Ixim Uleew. Pa Tz'olaj Ya', jaa' rupoqonaal qas nim jaa ra' pa cantón Panabaj, jaa ra' xqaaja nimaq taq jab', ajni' tzra jab' xqaaja' jaa ra' q'iij rixin 4 in 5 rixin octubre. Jaa' ruk'iyiwaal xb'anataja jaa ra' xtzaaq ta ch'ab'aq pa ruuwa' juyu' Tolimán, jaa ra' xuub'an jun piim ch'ab'aq k'in julee' achnaq chik, jaa ra' xuub'an nimalaj q'aqal jab'.

Jaa' ch'ab'aq xtzaaq to xuumaj awe ra' b'aar nuumaj eela wa' jaa' b'eeey jaa' njote'eela Chicacao, neeqaaj tzra jaa' b'aar k'o wa Iglesia Católica rixin Tzanchaj, [...] k'a tzra xeeqaaj wa' jaa' ch'ab'aq. Jaa' tzra xe'eelela jun kilómetro k'in tzra xqaaj to wa' juun chik jaa' b'aar k'o wa' bahía rixin Atitlán.

Xuumaj k'iiyeem jaa' ya', majo'n b'aar neleelela wa', xa ruumaak xuumaj k'iiyeem. Kaara' xkeeb'an je'ee', xkeeya' rub'iixiik in xkeeya' kinaa'ooj jaa' alaxik winaqii' chi ne'eelela, jaa' alaxik winaqii' majo'n xkaajo' ta xe'eelela ruumaak k'oola chi taq koochooch.

Jaa' u'l xpeeta eel pa ruuwa' juyu' Tolimán, jaar' qas k'iy rub'eeyaal xuub'an ruumaak xtzaat ta oxii' mu'l jaa' ch'ab'aq chu paan k'iyilaj taq ramaaj, jaa ra' xkib'iij jaa' winaqii' xb'anataj tziiij kuk'iin. Jaa' naab'eeey jun qulaaj pa ramaaj 11:30 rixin chaaq'a' pa q'iij 4 rixin octubre. "ajni jun avión ja toq nqaaj ta [a] pa ruub'eeey." Jaa' naab'eeey choolik xb'anataja tzrij jaa' ruk'iyiwaal pa rusaqariik rixin 5 rixin octubre, xub'iij chi jaa' ruk'iyiwaal jaa ra' nuuk'om rii' ruk'iin jaa' naab'eeey ch'ab'aq xqaaj ta pa ruuwa' juyu':

Majo'n chik luz, ronojeel pa q'ajqu'm, xa rumaal jaa ra' chaaq'a' majo'n winaq, jiik k'oola xib'en rii'iil, ruumaak npeeta u'l, xuuk'om jun hora jaa' nateeqaaj wa' Panabaj, ruumaak chi pa taq 12:30 rixin niik'aaj aaq'a' xpeeta jaa' q'aqal jab', xarwara k'oola chik ka'i' metro jotola jaa' ya'.

Jaa' bomberos xeeqaaja' rub'iixiik kuk'iin chi jun "raqan ya' xqaaj ta", jaa ra' jiik nuuya' chik jun naa'ooj chi xpeeta eel jun najb'eeey ch'ab'aq pa ruuwa' juyu'. K'oola jun qulaaj, ajni k'aqolijaay jaa' xpeeta xnaqajin ta.

Chi xqaaj ta jun raqan ya', kaara' nkib'iij, xarwara majo'n raqan ya' naatz'at. K'aaja ra' xeb'e'eel chik jutiiij jaa' qachib'iil chi rutz'ajtiik k'in xkeetz'at chi qatziiij wa' chi nim ja raqan ya'. K'aaja ra' xkeemaj rub'iixiik pa megáfono, chi ke'eel ta jaa' winaqii' chi neepeeta pa jun utzilaj k'oolib'al. [...] Xoqjoto eela k'in toq xoqeeqaaja, pa jun jo'lajuuj minutos owi junk'al minutos, jaa' toq xoqeeqaaja' chupaan jaa' k'oolib'al, xqak'aaxaaj jun qulaaj. Ajni jun bomba, jaa ra' jaa' u'l pejtinaq xu'laan ta.

Jun bombero ja xuuya' to'oneem, nuuchol k'a jaa' saamaaj xuub'an:

Xb'eeey' ta sik'ixik chu wa chi nintere'eela chi nb'eqab'ana' k'iyilaj to'oneem chi ka winaqii' Panabaj, ruumaak chi Panabaj jiik xsaacha. Anen xinb'iij: "Ma qatziiij ta ara',

ma qatzijij ta ara', anen majo'n ninimaj ta. Jaa' jab' majo'n qas ta nim'', xarwara xuub'an oxi' q'ijij jaa' jab' chi jutijij. Qatzijij, kaa ra' xb'iix chi wa: "Nqaajo' jaa' to'oneem chajniim", anen k'oola nusamajib'aal, nuxajaab', rixin saamaaj k'in nusamajib'aal, xink'om eel.

Jaa' bomberos xeeb'a eela, xeeq'ape kaana chupaan jun ruka'mu'l u'l, jaa' xpeeta eel nik'aj hora tiq'aax wa' jaa' najb'eey, jaa ra' qas nim chik na.

Xoqeeqaaj k'a pa jun ramaaj rixin aaq'a', pa jun ramaaj k'in ruukaaj, pa jun ramaaj k'in niik'aaj, jaa ra' toq xpeeta jaa' u'l k'in jaa' winaqii' nkeeraq keechii', ajoj majo'n xoqkowin chik ta naq xqaab'an, ruumaak chi k'oola jun kilómetro ruuwach ja ch'ab'aq, xusutij rii' tzriij kunujilaal jaa' jaay.

Ajoj xoqel ta najt, xarwara xa jub'aa', xa jun metro peenaq. Toq xqak'aaxaaj xkeemaj roqoj keechii' jaa' winaqii', jaa' toq xpeeta ruka'mu'l jaa ra' xuumuq jaa' jaay, ma utz chik ta nb'aana ookeem. Jaa' naab'eey pa taq juun ramaaj xuub'an ruukaaj owi juun ramaaj k'in junk'al, ja toq xq'aaxa nik'aj hora xpeeta jaa' nimalaj u'l. Jaa' xb'anataj qaaj, xtzaaqa q'ijlo'n rii'iil. Majo'n luz, xechuupi jaa' teléfono.

Jaa' roox u'l xpeeta eel pa taq kaji' (owi waaqii') ramaaj rixin aaq'a', jaa' toq tz'atoon chik majo'n chik ruupoox Panabaj, muquun chik. Ee k'oola winaqii' xkitzijooj jaa' achnaq xqaaj to pa ruuwa' juyu' ajni "ch'ab'aq rachib'iil q'aaq'" "k'atan ch'ab'aq" owi xa jiik ruuyoon "q'aaq'" ruumaak chi qas k'atan, maski rajawaxiik naach'ob' chi ma kunujilaal jaa' winaqii' juunaam ta nkib'iij tzra jaa wa' achnaq xkeetz'at.

Ajni jun ch'ab'aq, naana' chi jaa' aab'aj piinaq, jaa ra' nimaq taq aab'aj ruchararan ta k'in jaa' toq nupaxij rii' ruk'iin jaay, jaa ra' nuusil rii' chi utz. [...] ...kunujilaal xkeeraq kichii' "más nim pinaq k'in k'atan pinaq".

Jaa' pa b'eey majo'n utz chik ta natb'iini majo'n utz chik ta natq'axa tzra xnooja ch'ab'aq. Kaa ra' ch'ab'aq jiik k'atan. Xa ruumaak majo'n xoqkowin chik ta xoqb'ini chupaan ch'ab'aq ruumaak nroporona.

Jiik k'aayeew naaya' rub'eeyaal ramaaj rixin achnaq jaa' b'aar kunujilaal jaa' winaqii' x ata juun nuub'an kinaa'ooj tzriij naq xb'anataja. Jawra' nub'iij julee' choolik.

Jaa' qatzijij xchoola chi we anen jaa' najb'eey ya' xqaaj ta pa taq jun ramaaj rixin aaq'a'. jaa ra' xuub'an itzeel tzra ruupoox Panabaj, xarwara jaa' qas xb'anowa nimalaj itzeel jaa ra' rixin pa taq kaji' k'in niik'aaj ramaaj rixin aaq'a', jaa ra' toq xqaaj ta jun u'l, jaa ra' nb'iij choolik jun millón metros ch'ab'aq xqaaj ta pa ruuwa' juyu'. Xtzaaq ta pa ruuwa' juyu', xuuk'om ta nimaq taq chee', aab'aj k'in pa ruuwa' jaa' tnamit xulqaaj wa'.

K'in pa taq lajuuj ramaaj rixin aaq'a', xpeeta chik jutijij ch'ab'aq jaa ra' ninaataj chu wa.

K'oola julee' naa'ooj xmoool ruuchii' nub'iij jaa' ruk'iyiwaal k'in ch'oob'ik rixin u'l pa keewa' kunujilaal jaa' tnamit, ruumaak chi chaaq'a' pa q'ejqu'm xb'anataj wa:

[...] jaa' waal ewarinaq chik, xa juunaam oq k'asla jaa' taq wach'aalaal chaqa. Jaa' k'a toq xqak'aaxaaj jaa' u'l ee k'oola nkiraaq kichii', jaa' u'l k'in xeb'e' eela jaa' wach'aalaal [...] jaa' k'a toq xemeloj pa, jaa ra' nkib'iij chi jaa' utz noqeel kaamiik junlik, pa taq kab'lajuuj k'in niik'aaj rixin chaaq'a', jaa' utz nixel eel wi niwaajo' nixk'ase'e, wi niwaajo nito' iwii' jix junlik. Kaa ra' xkib'iij wach'aalaal chu wa ruumaak xoqel eel. [...] xoqel eel, jaa' k'a toq xoqq'aaxa b'aar k'oola wa' Ministerio Público naab'eeey, tzra xoq qaajeel wa', tzra xoqok wa' kuk'iin, majo'n energía, majo'n chik luz pa qejqu'm. pan ejqaal xoqpeeta kuk'iin ak'aalaa' k'in tzra xoqok wa' [...] jaa' wach'aalaal xeb'e eela chikik'ajsiik julee' chik winaqii' k'in majon xkak'axaj ta jaa' roqoj chi'aaj xkib'an wach'aalaal, ruumaak rumajoon jab'. Ji'ee' xkeemol aab'aj jaa' xkiya' kaana pa ruuwa' taq jaay kixiin jaa' winaqii' chi nek'astaja'. Ee k'oola julee' xEEK'astaja, julee' chik majo'n xek'astaj ta, jiik ee warnaq. Ajoj jiik xoqxu'le' ta, xoqok ta b'aar k'o wa' Ministerio Público k'in ji'ee' k'oola radio kuk'iin jaa' nekisik'ib'eej jaa' bomberos. Xekisiik'iij jaa' bomberos [...] tzra xeb'eeqaaja jaa' bomberos voluntarios chi qak'amariik k'in xoqkeek'am eela pa salón rixin q'atb'al tziij pa tnamit Tz'ikin Jaay.

K'oolib'al maxta utz, ajni tzra Hospitalito, jaa ra' jiik xnooja:

[...] pa rokib'al jaa' hospital b'aar ne'ook wa' jaa' emergencias [...] jaa ra' toq jaa' ajmees, jaa ra' ninaataj chu wa jaa ra' xinaaq'a', toq xuujaq [...] ajni' k'oola xub'ij tzra jaa' "tayaka' jaa' cortina k'in katka'y apona' keela'. Toq k'a xuuyak jaa' cortina k'in toq xuutz'at apoonaa jaa' ch'ab'aq, xa jiik xinb'iinook anen, jaa ra' xa jiik jun ti ramaaj. ¡k'in jaa' xuuraq ruuchii'! ruumaak xib'en rii'iil tzriij, kaawa xub'iij ¡kixel eela iwonojeela, jo'!, xa noqkama. Jun achnaq kaa ra'. K'in xuuraq ruuchii' k'in xerusik'iij jaa' winaqii' jaa' ee k'oola pa rokib'al jaa' hospital. Ji'ee' xeyiktaja junlik k'in xeb'a'eela quk'iin chu paan jun eleb'al chik rixiin jaa' hospital. Xa pa jo'oo' segundos, jiik xnooja' tzra ch'ab'aq jaa' hospital; xnooja' tzra ch'ab'aq. K'in jaa' alaxik k'oola tzra, pan okib'al rixiin jaa' hospital xnooja' tzra ch'ab'aq, k'ola ka'i' metro xjota'a. ji'ee' xekowina xkito' kii' ruumaak jaa' ajmees xuuraq ruuchii', utz ji'ee' majo'n nek'eje' kaana tzra, xeb'a'eel quk'iin cha jun paraaj chik.

Anen inwarinaq chik kuk'iin ch'i taq walk'uwaal, jun ajxoraal jaa ra' xuuyap rub'iixiik chu wa, xb'erub'ij ta chu wa, kixyikitaja, kixyikitaja, xpeeta ya', xpeeta ch'ab'aq, anen xinxib'ej wii'. Majo'n chik energía k'in jiik qas q'ejqu'm chik runujilaal, majo'n niqaatz'at chik ta qii'. [...] Anen ee k'oola ee jo'oo' ch'i taq walk'uwaal, kiji' ala'ii' k'in jun ixtan. K'in xoqyiktaja. Toq xinyikitaj ta k'in xinell ta chuwach jaay, nojinaq chik tzra ch'ab'aq. [...] K'aaja ra' xenuwasaj ta ch'i taq walk'uwaal, xoqxulee' ta ruumaak chi anen pa ruuwa' b'eeey k'o wa woochooch pa ruuwa' Panabaj. [...] ruumaak chi qas q'ejqu'm, anen xinpa'ja pa ch'ab'aq. Nich'ob' chi k'a k'o na yaach' wuk'aan ruumaak jiik xuujaq rii' waqan, ruumaak chi wijqaana juun chi ka ch'i taq walk'uwaal k'in xinpa'ja pa ch'ab'aq.

Kee ra' chqaa', jaa' winaqii' ne'ulqaaja nek'u'l apoonaa tzra rub'iixiik chi Panabaj jiik xmuqutaj kaana.

Majo'n, jat jatz'ata awalaxik rixin pa jaay, jaa' wi k'asal na, ruumaak chi Panabaj jiik xmuuq kaana ruumaak jun u'l xqaaj ta xinaaq'a'.

Silooj

Juun tzra nimalaj ak'axaxik jaa' nwinaqar ta chu paan jaa wa' xb'antaj qaaj jaa ra' wi utz xq'aat ta ruuwach jaa wa' ruk'iyiwaal tzra chajniim ta xyaataj ta rub'iixiik, jaa' ruk'amoon ta nimaq naa'ooj kaa ra' tzra moloj rii'iil jaa' xuuya' ta rub'iixiik ileem chi ka jaa' winaqii'. Stan xuuya' nimalaj jab', ajni tzra q'iij 4 k'in 5 rixin octubre, jaa ra' toq xuuk'om ta ch'ab'aq xqaaja tzriij Panabaj. Maski jaa' ruleewaal Atitlan majo'n qajinaq ta nimaq taq jab' xa ruumaak jaa' q'aqal jab' Stan najb'eey chu wach 4 rixin octubre, julee' ruleewaal chik Ixin Uleew, ajni rzra pa releb'al q'iij k'in pa ruqa'jib'al iiq' rixiin jaa' país, jaa ra' k'oola nimaq taq jab' xq'aaceela pa q'iij 2 k'in 3 rixin octubre, xa ruumaak jaa' CONRED xuuya' najb'ey Silooj chu paan runujilaal saqamaq' pa q'iij 2 rixin octubre. Ruumaak jaa' nimaq jab' jaa ra' anij kawra' nuub'an chi juunaa' juunaa', xa ruumaak jaa' winaqii' majo'n xkeech'ob' ta nimaq taq u'l. Kaa ra' chqaa', jaa' jab' nqaaj ta chi jun paraaj chik jaa' juyu'. Jaa' k'a toq xuumaj nimalaj jab' jun q'iij naab'eey chu wach u'l, jaa' 4 rixin octubre, ee k'oola winaq ee rixin Panabaj nkichol chi k'oola k'iy Silooj xyaataj chi ka b'aar xb'iix wa chi ka chi rajawaxiik ki'eleel chi koochooch.

K'oola ruch'oob'iik xuuya' pa q'atb'al tziij, kuk'iin ja bomberos voluntarios k'in jaa' CONRED ruumaak naq xtib'anataja pa Tz'ikin Jaay. Jaa' kuk'iin bomberos voluntarios, jaa' chaaq'a' rixin 4 rixin octubre k'oola jun Silooj xya'aa' chi ka Panabaj, chi juu jun jaay, jaa' toq xulqaaja jun rub'iixiik rumaal jaa' CONRED.¹ Ee k'oola jaa' xk'amar kitziij nikinaataaj jaa' Silooj xkib'an jaa' bomberos pru ajoj majo'n xqanimaj ta, maski xa majo'n chik energía ja xuumaj ta q'iij kiji' owi jo'oo' rixin taqaaj q'iij.

Jaa' CONRED xoqrusik'ij ta pa qak'oolib'al: "Rajawaxiik ne'eeleel jaa' winaqii', jaa' ee k'oola chi runaaqaaj jaa' aab'aj".

¹ Es posible que los avisos de la CONRED o de los bomberos llegaran después del primer flujo, pero después de tantos años ha sido muy difícil establecer una línea de tiempo en que todos están de acuerdo.

Pa taq b'elejee' ramaaj rixin chaaq'a' q'alaaj, jaa ra' toq ji'ee' xkiya' naab'eey silooj. Ruumaak rumajoon riij jab', rub'anoon chik la ki'i' owi oxi' q'iij rumajoon nimaq jab'. [...] xkiya' silooj k'in xkiya' naa'ooj chi ka jaa' alaxik winaqii' chi ne'eeleela, pru jaa' alaxik taq winaqii' majo'n xkaajo' ta ruumaak k'oola kachnaq. [...] Majo'n xkaajo' ta ruumaak k'oola kachnaq, kak', runujilaal kachnaq jaa' nkikoj pa kik'aslimaal awee' ra',

xa majo'n nkaaj ta nkiya' kaana. Ruumaak xya'a' jaa' silooj pa taq 11:30 [rixin chaaq'a'] jaa' qichib'iil.

Chu paan jun q'iiij 4 rixin octubre xpeeta jaa' q'atb'al tziiij, xurub'iiij chi qa chi npeeta jun q'aqal jab', jun u'l k'in rajawaxiik nuchumij rii' jaa' tnamit. Kaa ra' xb'iik chi qa rumaal q'atb'al tziiij jaa' ajoj wichib'iil wichijiil k'in waal majo'n xoqwar ta chi jun aaq'a', ruumaak chi xqachoomij qii'.

Jaa' bomberos naab'eeey xe'ula chu wach u'l chi xulkib'iiij chi ka winaq chi ne'eelela. Pru jaa' winaq xkich'ob' qaaja chi xa jiik jun jab', k'a jaa' toq xk'aaxaaj nimaq taq k'aqolijaay jaa' nak'axaxa.

Pan Ixim Uleew chi runujilaal saqamaq', ee k'oola mokaaj rixin to'ik jaa' toq k'oola nkipaq'ij kii' ch'eech', q'aaq' k'in kee ra' tzra toq k'oola ruk'iyiwaal nimaq owi ma nimaq ta. Xarwara, majo'n nuuq'i ta kichuq'aaq'. Ajni chi ka jaa' bomberos chi ka ee k'iy kimookaaj pa tnamit, ee k'iy chi ka jiik si'p nkeeya' kiq'iiij xa ruumaak nkimol paq jaa' nkikoj, xa ruumaak majo'n tojoon ta kiq'iiij, xa ruumaak nuub'an ko'la tzra kisaamaaj rixin silooj k'in to'ik jaa' toq k'oola jun ruk'iyiwaal. Maski ki k'a majo'n kipaaj, ji'ee' qas k'oola to'ik nimaq ruuq'iiij xkeeya' jaa' toq xpeeta u'l rixin Panabaj:

Xqaajach qii' pa mookaaj. Jun mookaaj xb'e'eela Panabaj, juun chik xuumaj rutz'eetiik b'aar tza k'ola ruk'iyiwaal. Xqaajach qii' jaa' oq bomberos, majo'n chik luz, jaa ra' ramaaj, majo'n chi luz. Xoqel eela chi jun jaay juu jaay xqab'ij chi ka winaq jaa' ee k'oolook ruk'iin juyu' chi ne'eelela pa koochooch, chi nkiloq' velas owi nkikaanoj kantela chi rajawaxiik ne'eelela pa koochooch. Ee k'iy winaqii' xa xeetzeb'en chi qiiij k'in ee k'oola julee' xe'eelela. [...] Jaa ra' qasaamaaj xqaab'an k'a pa taq junlajuuj k'in niik'aaj ramaaj nch'ob' rixin chaaq'a'. Toq xk'achoj kaana jaa ra' b'iyaaajeem, xqab'iiij chi ka winaqii' chi ne'eelela, [...] pru xa naana' chik chi k'oola nb'anataja, qojtaqiin chik chi k'oola nb'anataja, ruumaak yolojinaq chik jaa' jab'.

Julee' nimaq kinaa'ooj ajwaawe, ajni nqak'amb'aj tziiij, jaa' aacha Coordinador rixin Comisión Presidencial rixin Derechos Humanos (COPREDEH), ji'ee' chqaa' xkiya' ruch'oob'iik tzriij jaa' Juyú' Tolimán najb'eeey chu wach jaa' kimik:

Qas kaa ra' anen waawe Tz'ikin Jaay in k'o wa, jun q'iiij naab'eeey toq majaana tuub'an jaa' u'l, xya'taj rub'iixiik chi k'oola jun ruk'iyiwaal peenaq, ruumaak chi ruuxee' juyu', k'in jaa ra' xya'taj rutzijoxiik kiji' owi jo'oo' iik' naab'eeey, k'oola jun molon rii'iil xb'anataja, kuk'iin ee k'iyilaj taq mookaaj ruk'iin jaa' INSIVUMEH k'in julee' mookaaj chik na xkeeya' rub'iixiik chi maxta ta la k'oola jun ruk'iyiwaal xtuub'an jaa' jab' k'in xya'taja naa'ooj chi ka tnamit chi nkichajij kii' chi utz, jaa' toq xteerila' ramaaj pa tziiij, ruumaak xa jiik tziiij chaaniim k'in majo'n naq ta xuukoj ta pa qatzij tziiij jawra rub'eeyaal.

Jun winaq nim runaa'ooj tzriij ruchumixiik ruk'iyiwaal, k'in nuuya' to'ooj tzra rusamajixiik jaa' ruk'iyiwaal, nub'iij chi jaa' q'ilooy nuuk'ut chi k'oola jun achnaq nb'anataja pa Panabaj:

Jaa' nb'anataja pa Panabaj xya' ra rub'iixiik chi qa ajninaq, anen majo'n in k'o ta tzra, pru ninkowina nb'iij ruk'iyiwaal jaa ra' xya'taja rub'iixiik ajni julee' chik pan Ixim Uleew.

Pru jaa' k'oola kinaa'ooj majo'n xkik'om ta kii' tzriij ruk'iyiwaal, k'oola rub'iixiik xa jiik ch'a'ooj xuub'an, majo'n q'aalaaj ta, chqaa' kaa ra' xuub'an tzra jaa' xkich'ob' chi runimaxiik jaa' winaqii'. Jun nimalaj aq'omaaneel jaa' xsamaja chi to'ooj k'in aq'omaaneem chqaa' ninaatar tzra chi jaa' naab'eey taq q'iij k'o chik julee' qulaaj ak'aaxaan rixiin jaa' juyu' k'in toq xuumaj nimalaj jab' chqaa' xeb'a'eel chik chi rub'iixiik chi ka jaa' winaqii'.

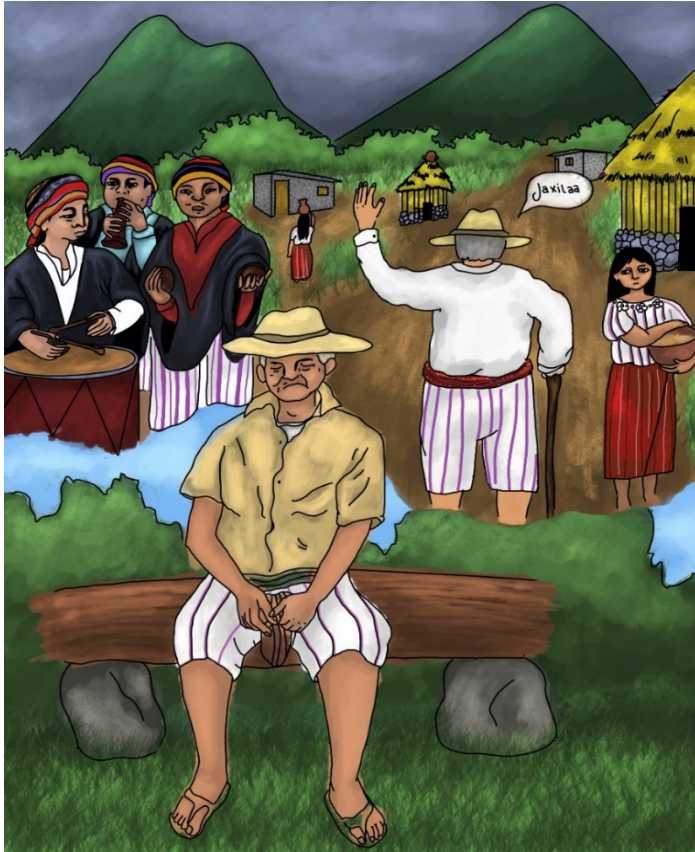
Naab'eey, ninkowina nb'iij jo'lajuuj q'iij naab'eey, ajoj xqak'aaxaaj qulaaj rixin juyu'. Majo'n xya' ta ruuq'iij, xch'oob' qaaj chi xa juun wa' chi qulaaj xkooj wa' jaa' xa jiik nuub'an ruuwach uleew. Pru k'oola xuub'an rixin 5 rixin octubre. Kaa ra', rixin 3 rixin octubre xuumaj nimalaj jab', nim chi utz jaa' jab'. Kee ra' chqaa' rixin 4 ajoj xoqb'a'eel na pa Panabaj, qachib'iil jaa' alcalde k'in julee' concejales. Tib'ij tziiij, chi xqaaya' kisik'ixiik jaa' winaqii' chi ne'eelela tzra, xa jiik rumajoon k'iiyeem jaa' chooy, ntajina njota'a. Pru jaa' winaqii' majo'n xoqkinimaj ta, xkib'iij chi jiik kaa ra' rub'anoon julee' juunaa' q'axinaq kaana, k'in toq xtuuk'is kaana jab', jiik nitane' kaana' junlik.

Jaa' q'ilooy rixiin CONRED k'in jaa' bomberos xuuk'om rii' ruk'iin jaa' q'ilooy tzra yuqulib'al k'u'x kixiin ati't mama'. Jaa' 4 rixin octubre jun q'iij rajawaxiik chu paan jaa' cholq'iij rixin yuqulib'al k'u'x pa Tz'ikin Jaay, ruumaak nk'u'la ruuq'iij jaa' San Francisco de Asis, k'oola k'iyilaj taq b'iix nb'anataja. Jaa ra' ninaataj rumaal Carlsen (2011), jaa ra' aaq'a' rixin 2005 jaa' rumookaaj Cofradia rixin San Francisco kimajoon rutiijiik jun ya' rixin chi jaay (agua de cañon) jaa ra' qas rumajoon jab' chi utz k'in q'aqal jab' xuub'an ruk'iyiwaal. Tzra Carlsen xchoola chi':

Jaa' ati't mama' jaa' ee k'oola tzriij juyu', xkimaaj riiij b'iix rixin nim q'iij ajni koypa'. Jaa' alcalde richb'iil ruk'aajool chi jaa' b'iix xuuya' rub'iixiik jun kimik pinaq. Jaa' rub'iyaal tijoj ya', xajooj, koypa' k'in jab' jiik rumajoon riiij k'aa jaa' toq xsaqara rixin 5 rixin octubre, jaa' toq iwarnaq chik chi utz jaa' winaqii' rixin tnamit. Xaqa k'a jalaal, xpiita jun nimalaj qulaaj jaa' q'anij xuuchup ruuqul ja q'ujoom k'in jaa' q'aqal jab' qas yoloj xuub'an, taraan ta tzriij jutiiij chik jab' (Carlsen, 2011: xv-xvi)

Kik'aaxaan jaa' u'l b'anol kimik jaa' xub'iij qaaj jaa' b'iix.

Q'illoj chqaa' jaa ra' xepalaja winaqii' pan achik', pa taq q'iij naab'ee' toq majaana tib'anataja kimik. Ee k'iy winaqii' nkinaataaj chi jaa' pa Panabaj xulqaaja jun ri'j ja majo'n kujtaqiin ta ruuwach jun semana naab'ee' chu wach u'l xub'ij chi ka chi ne'eel eela.

Maxta la ee k'oola jun jun chi ka xkitz'atela, anen majo'n xintz'at ta, xa jiik xinwak'aaxaaj ja q'ujoom kuk'iin jaa' cofradias, xu'l, xinwak'aaxaaj jaa' xu'l, ki'i' q'iij la naab'ee' jaa' nikib'iij chi jun winaq, jun ri'j. ajni ruuqul jun ri'j jaa' xinwak'aaxaaj, jix, kixyiktaja. Ki'i' mu'l xuuraq ruuchii', "katel eela"

Anen jaa ra' q'iij 13 nujuunaa'. Nqaamol qii' kuk'iin ak'aalaa' k'in ji'ee' xkeechol chi wa jaa' jun semana naab'ee' ja majaana npeeta jaa' u'l, nkib'iij chi xpalaja jun aacha ch'i ti ko'la. Nuuraq ruuchii' k'in nuub'iij chi ka winaqii' chi ne'eel eela ruumaak k'oolaa achnaq pinaq. Jaa' ajoj majo'n xqanimaj ta ja xb'iix chi qa. Jaa' winaqii' xkitz'at jaa' ch'i ti ko'l aacha majo'n xkinimaj ta. Wi xkitz'at jun rejtaal, ji'ee' majo'n xkinimaj ta k'in xb'anataja jaa' kimik.

Jaa' qas nch'ob' anen, jaa ra' k'oola rub'iixiik xya'taja kumaal winaqii' majo'n ojtaqiin ta kiwach, kaa ra' nkib'iij jaa' winaqii' rixin cantón Panabaj " nkib'iij chi xqaax eela jun ri'j xuuya' rub'iixiik chi ka winaqii' chi rajawaxiik nkeeya' kaana koochooch, chi neb'a eela, ruumaak chi koola' achnaq npat eela". ¿La ma xkinimaj jaa' ri'j, ruumaak chi majo'n kojtaqiin ruuwach k'in naq jaa'? ¿Naq k'aa ra' nutziijooj? Taaj jaa ra' majo'n xqaaj ta pa kiwa', pru jaa ra' julee' q'iij naab'ee'. ¿Jaa' ak'axaxik, naq k'a ruuwach jaa' ri'j? Majo'n k'o ta pa tnamit, pru k'oola jaa wa' rub'iixiik, k'oola' rutzijoxiik naab'ee'.

Jaa' numlaj q'illoj taaj jaa' naa'ooj kixin ati't mama' uk'ayoon ta, ruumaak jaa' choolik rixin k'oolib'al – chqaa' ruub'ii' – xuuya' q'illoj tzra ruk'iyiwaal rixin jun u'l, kaa ra' nkib'iij winaqii' rixiin jaa' tnamit, kaa ra' nkib'iij jaa' mookaaj:

Ajni nkib'iij jaa' ri'jaa', chi 50 juunaa' kaa ra' nb'anataja chuuwach uleew. Kaa ra' nkib'iij, jaa ra' nuuchol nata' ja k'ol 92 rujuunaa' k'in nuutee' 90, ee k'as na k'in kaa ra' nkib'iij ji'ee'.

K'in jaa' etnografia rixin b'i'aaj jaa ra' anij nuuk'om wa rii' ruk'iin jaa ruk'iyiwaal, jaa ra' majo'n qojtaqiin ta, pru jaa' qak'aslimaal, qanaa'ooj, xuuya' chi qa chi xuuya' pa qaawa' chi oq k'oolaa pa julee' tnamit jaa' k'o chik b'intajinaq oojeer.

K'oola jun k'oolib'al nim ruk'iyiwaal ruk'aana, jaa' b'aar rub'anoon chik wa u'l [...] kaa ra' ruub'ii' Panabaj nutziijooj jaa' u'l, k'oola rub'anoon kamik ajni xb'anataj eela pa juunaa' 30 owi 40 jaa ra' nch'ob', jaa' k'a winaqii' xeb'e k'eje' tzra jiik ee taq meb'a'ii' majo'n k'o chik ta jun k'oolib'al b'aar nek'eje' wa'.

Ajni nkichol k'iyilaj taq winaqii' xeq'ijloxa, jaa' b'i'aaj Panabaj (owi k'oola Prw'a'ch'ba'k) pa tzijob'al Tz'utujil, jaa ra' ki'i' tziij: "Pan": entre, sobre, "Ab'aj": piedra. Toq nuutun rii' jaa' tziij jaa ra' tib'ij tziij "pa ruuwa' aab'aj" owi "chi rukojol aab'aj". Kaa ra' chqaa' "Paruwa' ch'b'aq": jaa tziij "paruwa'" tib'ij tziij "en la cabeza" owi "encima" k'in "Ch'b'aq" tib'ij tziij "lodo, pantano". Jaa' b'i'aaj pa Tz'utujil nuuchol jaa' naa'ooj kixin ri'jaa' ilanaq ta tzriij jun achnaq b'intajinaq ta. Jaa' nuub'an jun u'l ajni rixin Panabaj k'oola nuuya' chi jiik xtzaaqa jawra naa'ooj, pru jaa' qas qatzii' jaa' majo'n k'amoon chik ta ruumaak chi puisa ee b'inaq, laatz' chik tnamit k'in julee' chik achnaq rixin etzelan rii'iil.

K'eeleem owi eeleem

Maski k'oola jawra q'illooj, jaa' winaqii' nek'eje'e qaaj tzra pa taq koochooch. K'iy naq ruumaak toq nb'anataja jawra' k'oola ruumaak majo'n nkinimaaj jaa' rub'iixiik nya'taja owi k'oola rub'anoon nimaq jab' pru majo'n ruk'iyiwaal ruya'oona. Jaa' jab' xa "jiik" chi keewach winaqii' tzra pa k'oolib'al. Juun chik jaa ra' ruumaak chi nkixib'ej kii' nkeeyakana koochooch, rumaal chi nepeta iliq'omaa', ne'ooka pa koochooc k'in nkik'om eela kachnaq. Ee k'iy majo'n ne'eel eela ruumaak majo'n b'aar ta tzra neb'a'eel wa' k'in nkixib'ej kii' ruumaak ruk'iyiwaal pa b'eey. Kawra xub'ij juun xk'ase' kaana rixin Panabaj:

Jiik ninaataj chwa' chi ee k'oola taq wach'aalaal, nata' nuutee' majo'n nkojob'ej ta neb'a'eela ruumaak chi majo'n b'aar tzra naato' wa aawii', chqaa' ruumaak chi tz'ape'a jaa' b'eey, xnoja' tzra u'l, tzra aab'aj, nimaq taq chee', runujilaal jawra'.

Juun chi ka ajtijunilaa', xuub'an na jun numlaj saamaaj tzriij jaa' ruk'iyiwaal, kawra' xuuchol chi k'aayeew jaa' wi natel eela owi majo'n:

Xya'a rub'iyaal chi ka winaqii' kumaal jaa' k'amol taq b'eey chi utz ne'eel eela, nkiya' kaana achnaq, pru jaa' ajoj xa oq winaqii', puch k'aayeew nya' kaana woochooch k'in ninb'a'eela. ¿B'aar tzra ninb'a'eel wa'? jawra numlaj ak'axaxik. [...] jaa' wi k'oola jun numlaj raqan ya', pru ma k'aja' tara' naab'eej xqaaj ta jun numlaj raqan ya' tzra, jaa ra' numlaj raqan ya' rixin jab', anij jiik kawra' nuub'an junlik pa k'oolib'al rixin Panabaj.

Emergencia: ruk'ulub'aaxiik k'in to'ooj

Jaa' ruk'ulub'aaxiik jun emergencia jaa ra' k'iyilaj ch'oob'in k'in saamaaj nb'anataja chu paan k'in toq nq'aaxa jun ruk'iyiwaal, ajni tzra rupa'jiik riij ruuwach jaa' ruk'iyiwaal, to'ooj ajninaq k'in nuk'uuj. Jaa' runimaxiik jun emergencia owi ruk'iyiwaal (to'ooj rixin ruk'ulub'aaxiik) utz nb'ixa tzra "jaa' saamaaj nya'taj chi ka winaqii' jaa' ee k'oola chu wach jun rupoqonaal owi ji'ee' xek'ase' kaana jaa' xq'aaxa jun ruk'iyiwaal chi kiiij rixin ruuwach uleew owi (jiik winaq xb'anowa). Jaa ra' toq nya'a koochooch, kuchb'al kiiij, aq'oom k'in kiwaay, ajni tzra chqaa' nuk'uuj rixin ajninaq (nuk'uuj) tzra nimaaneem chi ka winaqii' (citado en Correa, 2011: 217). Jawra tziiij, jaa' utzilaj ruk'ulub'aaxiik jaa ra' nya'taja toq utz rupa'jiik riij ruuwach jaa' rupoqonaal jaa' nuuya' nimaaneem chi ka winaqii' jaa' xkeetij ruk'iyiwaal, nuuya' ruub'eeey saamaaj owi ruch'oob'iik toq xq'aaxa jaa' ruk'iyiwaal. Jawra tziiij ra', ja rutzijoxiik, kaa ra' tzra rub'aaniik, jun runuuk'iik k'in ruchoomixiik jaa' kawra' rub'anoon jaa ra' nim ruch'aakiik k'in k'aayeew nk'achojaja, ajni' u'l rixin Panabaj xuuk'ut.

Ajni rub'iixiik xuuya INSIVUMEH (s.f.), jawra jun mook tziiij nuuk'ut jaa' ruk'iyiwaal xuub'an ja u'l:

- a) Kimik ruumaak xmuqutaj kaana jaa' tnamit jaa' ee k'oolaa pa ruuwa' jaa' Cantòn Panabaj, ee k'o la ee 500 xetz'ilotaja.
- b) Kimik chi ka ee 10 winaqii' ruumaak ch'ab'aq jaa' xqaaj ta rixin Juyu' Atitlàn, xesokotaja k'in xkeetij poqon jaa' niik'aaj chik winaqii' ee rixin Tzanchaj.
- c) Kelesaxiik jaa' winaqii' xek'ase' kaana k'in julee' chik na ruumaak chi k'oola ruk'iyiwaal tzra ruumaak u'l ajni lahar k'in raqan ya' ch'ab'aq, sanayi' k'in ruuk'aaj taq aab'aj.
- d) Tz'ilocik runujilaal ruumaak xmuqutaja k'in raqan ya' ch'ab'aq k'in sanayi' tzra jaay jaa' xjote'a ki'i' piso, chi runujilaal jaa ra' k'oolib'al jaa' xuumuq pa ruuwa' Cantòn Panabaj.
- e) Tz'ilocik jun paraaj ruumaak xmuqutaja jaa' jaay ruumaak raqan ya' ch'ab'aq kin sanayi' rixin Cantòn Tzanchaj.
- f) Xooka raqan ya' ch'ab'aq tzriij jaa' k'aak' jaay rixin q'atoj tziiij rixiin jaa' tnamit Tz'ikin Jaay.
- g) Xmuqa jun paraaj jaa' tzriij jaay rixin aq'omab'al Atitlàn rixin Panabaj ruumaak raqan ya' ch'ab'aq k'in sanayi' xa ruyoon pa jaay rixin ayab'eeneem xok wa.

- h) Xtz'ilotaja jun 90% ch'i taq tijko'm way ya' k'in ch'i ichaaj rukuneel riikiil jaa' tikoon pa taq chenoaj chi runaaqaaj jaa' tnamit.
- i) Rutzalab'axiik k'in ya'ooj pa ruub'eey raqan ya' jaa' xuxolq'ootiij owi xq'aaxa chi runaaqaaj jaa' cantones rixin Panabaj k'in Tzanchaj.
- j) Joq'otajeem tzra ch'i taq q'a'm kixin winaqii'.
- k) Rulooch'iik k'in relesaxiik ch'ab'aq pa taq b'eey jaa' chi ruuxee' pa tnamit rixin Tz'kin Jaay.
- l) K'iiyeem tzra majo'n kow ta jaa' juyu' k'in tzriij runujilaal jaa' tnamit rixin Tz'ikin Jaay, ruumaak xtz'ilotaja ruuwach uleew, chee' k'oola chu wach k'in k'oola xnimaqara' jaa' pa'xeem rixin ruuwach uleew.
- m) Xtzaaqa jaa' b'anowinaq juun chi ka winaqii' rixin cantón Panabaj k'in Tzanchaj.
- n) Xib'en rii'iil toq xq'aaxa ruk'iyiwaal pa kiiwa' jaa' xeeek'ase' kaana ee rixin cantones xenaatax qaaja.

Chomin rii'iil tzriij kanooneem k'in to'oneem.

Chu paan najb'eey taq ruk'ulub'axiik rixin u'l xb'anataja, ajni chi ka moolaaj k'in mookaaj rixin saqamaq' kaa ra' chi ka julee' chi mookaaj winaqii' xkiya' kiq'a' tzra kanooneem k'in to'oneem. Jawra saamaaj, qas ee rajawaxiik ji'ee' mookaaj k'oola kinaa'ooj tzriij jawra; xarwara, ee k'oola xa majo'n kachnaq k0in kipaak nukuksaaj tzriij k'iyilaj saamaaj rixin ruk'ulub'aaxiik, jaa ra' xuub'an pan jun ruk'iyiwaal, k'iyilaj muul nuub'an jaa' qas nim chu wachi kichuq'a' ji'ee'. Kaa ra' xtz'aata ruumaak jaa' u'l rixin Panabaj. Jaa' ruutziiij jun bombero jaa ra' nuuk'ut xa majo'n kachnaq rixin xaamaaj, jiik sijpaan jaa' saamaaj k'in majo'n xkik'ulub'a ta ji'ee' mookaaj ee pa'l tzriij:

Qach'akoon chi oq bombero oq 25, jaa' ajoj oq 18 la jaa' nqaajo' chi noq ok eela. Majo'n tojooj chi ka jaa' ee 25 bomberos kich'akoon chik jaa ra' q'iij, ee ki'i' k'oola kik'oolib'al, jaa ra' k'oolib'al nuuya' Saqamaq' jaa ra' jiik paq rixin Saqamaq' nooka, ji'ee' k'oola paq nkik'om, chi 24 horas ee k'oola pan Estación, pru xa ee ki'i', jaa' ajoj majo'n paq nqaak'om [...] Saamaaj nuub'an jun bombero jaa ra' tijb'al rupoqonaal, majo'n natkowina naab'an, ruumaak majo'n paq k'in runujilaal naataq eela, jun k'utuuneem tzra jun mookaaj, majo'n natruk'ulub'a ta chaaniim.

K'iy tijoj q'ijiil xkib'an jaa' bomberos k'in chqaa' ajtnamit kunujilaal tzra to'oneem chi ka winaqii' jaa' xetz'apee' kaana, ajni nuuchol pan Hospitalito jaa' k'a jaa' qas xuumaaj qaaja saamaaj pa Panabaj wuquu' iik' la naab'eey. Ee k'iy winaqii' k'iyilaj q'iij xkayaab'eej pa jaay rixin Q'atoj Tziiij k'a jaa' toq xya'a to'oneem chi ka.

K'o chik na jun jaay pa ruupoox Hospitalito, jaa ra' jaay rixiin Ministerio Público, ki'i' owi oxii' piso, majo'n ninaataj ta chu wa. Chi la xoqk'amar eela wa', jaa ra' utz na. Pa ruukaab' piso xoqk'eje'a kaana wa' maski xpateel na ch'ab'aq, xa xar xqaato' kaana qii' pa ki'i' piso. Chi la xoqb'a'eela wa qunujilaal pa jaay, cha utz noqk'eje'a qunujilaal, ee k'iy winaqii' xeqaak'am eela. Jaa' toq qamajoon b'eenam chu paan jawra jaay, jaa ra' xeb'eeqaaja' julee' k'iyilaj taq winaqii' chik [...]. Winaqii' ee sokotajinaq. Ee nojinaq junlik tzra ch'ab'aq, [...] ixoqii' ee yawa'ii', ee k'oola nek'eje'a ch'i taq kaal. Jaa' mesas rixiin Ministerio Público xe'ooka ch'aaq ruumaak majo'n b'aar tzra nek'eje' wa'.

Maski jaa' naab'eeey ch'akooj nawojb'eej toq k'oola jun ruk'iyiwaal jaa ra' to'oneem tzra k'aslimaal, jaa ra' xuub'an k'aayeeew xa majo'n winaqii' k'in achnaq rajawaxiik. Ajni tzra Panabaj, julee' chi ka bmberos xeech'ape kaana pa u'l.

Xkib'an jun sik'iineem pan Estación kixin Bomberos, xesik'iina k'in xk'ulub'axa ja sik'iineem chi ka qichib'iil jaa' nkaajo to'ooj tzra to'oneem [...] "Ee k'o la 125 winaqii', ri'jaa', ak'aalaa', ixiqii', achi'aa'", kawa nkib'iij ra'. Xkib'iij chi kib'il taq kii' chi majo'n nekowin ta, nawayab'ej na k'a jaa' toq xtisaqara', xa jaa' wi k'oola ch'ajch'oj laj ya' "k'oola jub'aa'" nawayab'aj na k'in xe'totaja jaa' qichib'iil.

Ajoj chi oq bomberos xqaaya' qii' pa ruk'iyiwaal naab'eeey. Ee k'oola winaqii' chqaa' kow kiwa' [...], ajoj noqb'a'eela pan eqaal, jaa ra' k'oola pa qaawa', ruumaak jun to'oneel "majo'n utz ta xtikom ta naab'eeey, rajawaxiik nrelesaj ta jaa' yaawaa'". Ee k'oola kow kiwa' xkib'iij jo' k'in xkimin kii' b'aar tzra xkich'ob' wa ji'ee' [...] xkiya' kii' chu wach ruk'iyiwaal, toq xeqaatz'at, "ti tz'ata' bomberos" ee k'o chik winaqii' ee kijqan ta, ee kik'amoon ta k'in ajoj ruk'iin qakolo' xoqkowina [xeqaato'] ee k'iy. Jaa ra' winaq xq'aaxeela naab'eeey chi qaawach, tab'ana utziil, tak'ama eela ja qakolo' jaa ra' nqaatz'at. K'oola qakolo 100 metros raqan, maltiyoox tzra mookaaj "Médicos del Mundo", xusijpaaj chi qa jaa ra' kolo' k'in jaa ra' xqukisaaj, kotoon k'in kaa ra' xoqkowina xeqalasaj ta k'iyilaj taq winaqii' xeqaq'aaxaaj ta b'aar majon' wa ch'ab'aq.

Ruumaak chi ma kunujilaal ch'i taq jaay xeeq'i'a ruumaal jaa' ch'ab'aq, ee k'oola winaqii' xekowina xe'eel ta pa Panabaj kiyoon, maski ee k'iy qas k'amaloo' xi'eel ta:

K'a jaa ra' xmajtaj ruchumixiik jaa Rucholajiil To'oneem chi ka qichib'iil k'in winaqii' jaa' ee k'oola tzra. Xk'aaq eela jun k'aam kuk'iin k'o la 300 metros raqan, pa taq 2 rixin taqaaj q'iij chi ruukaab' q'iij, xeeetotaja jaa' qichib'iil, ji'ee' majo'n ee sokotajinaq ta. Xqaawik raqan jaa' k'aam, xa kaa ra' xeto'taja jaa' winaqii' chqaa'.

Ee k'oola junjun chi ka winaqii' ee sokotajinaq owi kuk'aan joox tzriij kiq'a', kaqan k'in q'ajinaq, xek'amar eela pan hospital. K'a jaa ra' xmajtaj riij kanoneem, b'aar xkib'ij wa ji'ee' chi ee k'oola winaqii' tzra jiik nkiraq kichii'. Pa taq 4 rixin taqaj q'iij la, xoqok ook chi qaawach, k'o la jun 100 metros b'aar ee k'o wa jaay, xqiili jun mook winaq, xa ruuyoon jaa ra' jaay xuuto' rii'. Pa ruupoox xq'aax wa' jaa' u'l xa ruuyoon jaa ra' jaay xuuto' rii', ee k'o la 15 winaqii' tzra. Kaa ra' xmajtaja jaa' to'oneem, xoqel ta pa taq 7 rixin chaqa'a' ruumaak majo'n natkowin chik ta, majo'n k'o ta q'ijloon rii'iil chi qaawach ruumaak majo'n chik luz, xechuupi jaa' telefónoso. Ee

k'o nnaan winaqii' k'a chi ruukaaj owi roo' q'iiij ti q'aax wa' u'l xe'totaja, ee k'oola ee sokotajinaq k'in ee q'ajinaq.

Ee k'oola chi ka majo'n xekowin ta xe'eelela kaa ra' xqaamar eela kik'amariik ee sokotajinaq, jaa' winaqii' pa taq ajtiijaal, pan Iglesia católica, pa salòn rixin q'atb'al tziij.

Jiik ninaataj chu wa ee k'oola julee' ch'i taq waanaa', jaa' nata' majo'n nkojob'ej ta neb'a'eela ruumaak wi k'o juun nb'a'eela majo'n b'ar ta tzra nuuto' wi rii', chqaa' ruumaak chi xtz'apa'a jaa' b'eey, xnoja' tzra u'l, aab'aj, nimaq taq chee', runujilaal jawra. Jaa' bomberos xoqkalasaj eela' pa qoochooch, xoqkeek'am eela pa lancha, majo'n pa carro ta ruumaak majo'n utz ta natq'aaxeela. Xa ruumaak ji'ee' xoqkeek'am eela pa lancha, xa jaa ra' jaa' ninaataj chu wa anen.

Xkimaj eela eelem jaa' winaqii', xa jiik k'amaloo' chik, ruumaak jaa' winaqii' majo'n xkaajo' ta naab'eey, taaj naan majo'n ta ee k'iy ta winaqii' xekama, ruumaak chi ji'ee' majo'n xkaajo' ta xkeeya' kaana kachnaq xa ruumaak majo'n xkaajo' ta xe'eelela.

K'oola xb'anataj wa' jaa' ruk'ulub'aaxiik xkiya jaa' bomberos owi julee' winaqii' chik majo'n xuub'an ta. K'iy k'asleemaal xtz'ilotaja. Jawra xb'anataja jiik ruumaak jaa' etzelaaneem, chaaniim xekama jaa' winaqii' ruumaak chi kikojol jaa' winaqii'. Jawra qas q'aalaaj ja toq ma juunaam ta b'anoon utz chi ka, xa ruumaak xetz'ilotaja.

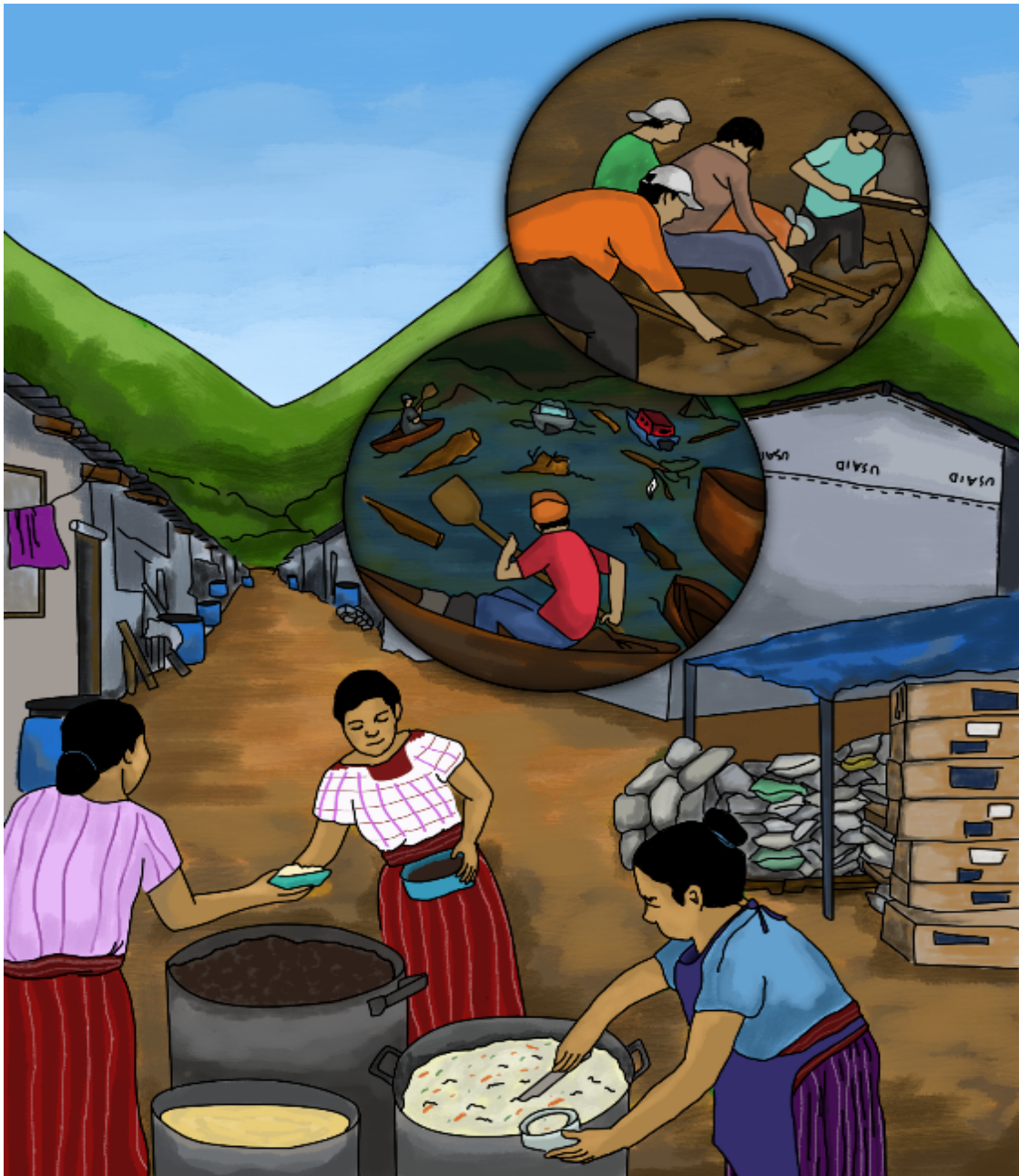
Ximb'eqaaja pa jun jaay b'ar tzra k'o wa jun te'eej, ki'i' raal xtanii' k'in jun alaa' ch'i ko'la. Anen xinb'ij chi ka pa tzijob'al che ne'eelela, chi nkeeya kaana jaa' jaay ruuyoon, ruumaak chi xa nek'amar eela ruumaal ch'ab'aq. ¿Iwutaq k'a naq ruumaak ee k'iy ixoqii' xekama, ruumaak k'ix, jun to'ooneel majo'n nok eela ta ruk'iin jun winaq ch'anala, jaa' winaqii' jiik nkeeruuto'. Ji'ee' xkib'ij chu wa "jat ajsik, kala ee k'oola winaqii', k'oola winaqii' rajawaxiik kitoo'iik, kala ajsik jiik nim ruk'iyiwaal". Anen xinb'ij chi ka "jo', qojeleela kaamiik k'a utz na noqb'iyaaaj eela noqb'a'eela", majo'n, majo'n, kinb'a'eela ajsik, xa jiik xeensutij wii' xa jiik 15 owi 20 minutos xeenb'ana, toq k'a xinmeloj ta ee majo'n chik jaa ra' winaqii', jaa' ch'ab'aq xeruk'ameela.

Jaa' xb'antaj qaaj xq'aaxa chu wach ruchujq'aaq' jaa' Estado tzra ruk'ulub'aaxiik, majo'n xkowin ta xuuya' ta jaa' achnaq qas rajawaxiik jaa' qatziiij chi nk'aatzin chi ka jaa' tnamit k'in xuuto' ta jaa' winaq. K'oola jaa' mookaaj rixiin jaa' Estado majo'n nkeek'am ta kii' tzriij jaa' naab'eey ruk'ulub'aaxiik xa jiik qas ejqaal k'in xa ruxoloon rii', maski qas k'oola jaa' k'uuxaaj chi nesamaja' ee k'iyilaj taq winaqii' pa q'atb'al tziij. .

To'ooj rii'iil kumaal winaqii'

Jaa' u'l jaa ra' jun nimalaj ch'a'ooj xa ruumaak jaa' chooy Atitlàn k'oola rupoqonaal xuutij ruumaak jaa' ruk'iyiwaal. Kaa ra'tzra b'eeey majo'n ee kow ta k'in jaa' Stan xuub'an itzeel tzra q'axab'al tziij, maski xa ee ko'koj u'l rixin uleew owi ch'ab'aq, owi jiik xk'iiya ya' kaa ra' xuub'an k'iyilaj q'iij, majo'n xuuya' ta k'aas tzra' kiq'axaxiik jaa' mookaaj ee rixin to'oneem, jaa' chooy Atitlàn jaa ra' xooka jun b'eeey chi ka ee to'oneelaa' pa taq ramaaj k'in q'iij toq q'axinaq chik jaa' u'l. Kawra xkib'an jaa' winaqii' ee k'oola kilaancha qas xeto'ona:

Jaa ra' volcán xuwinaqarisaj jun "tsunami" k'in xeruumuq kunujilaal jaa' b'arcos [...] rixin tnamit. Xa jun q'iij xeralasaj ta pa ya', xkeemaj b'iyajeem jaa' motores, xmajtaj eela chik jutii ruumaak chi jaa' tnamit k'in b'aar tzra k'o wa [jaa' hotel]

Bambú ee ch'upuun chik ruumaak chi majo'n barcos tzra. Chaqaaa' qas k'iy jaa' achnaq pa ruuwa' ya', jiik ee k'oola cientos owi ee miles ajsamajma ee rixin to'oneem jaa' xepeeta pa julee' chik tnamit pa ruuwa' ya'.

Chi roox q'iij [...] jaa' chooy jiik nojnaq tzra chee', tib'ij tziij chi ka lancha [...] jiik nuuya' ruk'iyiwaal, ruumaak chi nuuq'at jaa' motores, k'iy ruuq'a' chee', chee' choom xuchijkaj rii' pa ruuwa' jaa' chooy...

Juun chi ka lancheros xul ruub'iij chi rajawaxiik njaaqa' jaa' k'ayib'al gasolina kaamiik. Xq'aaxa jun emergencia. Panabaj majo'n chik. [...] ja k'a toq xinjqaa' jaa' estación [...] xinb'a'eela chu paan jaa' ch'i ti ko'la bote, xinwayab'eej chi utz ta. Jaa ra' tijoq q'ijiil majo'n nutz'atoon ta naab'eej pa nuk'asleemaal. Kunujilaal jaa' winaqii' kunujilaal jaa' k'oola kijuukuu' jiik ee k'iy jukuu'xeb'a'eela pa Panabaj k'in Tzanchaj. K'a jaa ra' kunujilaal jaa' lancha k'oola ki motor, kunujilaal jaa' lancheros, nimaq taq lancha [...] kunujilaal xeb'a'eela tzra [...] Kunujilaal k'oola kijqa'n, neb'a'eela k'in nepeta, neeb'a'eela k'in nemeloj ta. K'in jawra jun ch'ob'ooj rixin pa kamoon pa tnamit toq ne'aatz'at kunujilaal jaa' k'oola kijuukuu', keqaya'aa' jo'oo' winaqii' pa jukuu' wi ee 2 owi 3. Neb'a'eela k'in nemeloj ta.

Kaa ra' chi ka ji'ee' ee josol taq chee' rixin Tz'ikin Jaay xkiya' to'oneem chqaa' tzra rub'aaniik kaaxa. Jaa' q'atb'al tziij ajninaq xerusiik'iij josol taq chee' xrak'axaj chi ka ee chi naq taq k'oola tz'alam k'in kalawux kuk'iin k'in ajninaq jun mook josol taq chee' xkeeb'an jun 300 kaaxa, chu paan naab'eej 15 q'iij ti q'aax wa jaa' u'l.

Jaa' k'amol b'eej xoqrusiik'iij, xqaaya' jun q'aaq'a' tzra, xqaab'an julee' kaaxa – kaaxa, ch'i taq jiik, kaa ra' xqamajb'eej [...] Jaa' k'amol b'eej xkimaj rub'iixiik chi [chi] nk'aatzina tz'alam, kalawux k'in naq k'oola martillo kuk'iin utz nkeek'am ta utz k'a nimajtaj riij saamaaj, kaa ra' xqaab'an xqaamaj saamaaj.

Xenuwil julee' wichib'iil kimajoon oq'eej (...) k'in nb'iij cha aawa, xeeekama kunujilaal kach'aalaal. Kunujilaal ee kaminaq chik. Ee tz'ubula pa ruuwa' muelle kiyib'een chi neeqaja jaa' kaaxa.

Jaa' k'ayib'al way ya' k'in ch'ajch'ojilaj ya' jaa ra' ki'i' qas ajninaq rixiin ja toq nq'aaxa'eela jun nimalaj ruk'iyiwaal kawra. Ee k'iy winaqii' xkichumij kii' chi nkeeya' way ya', ya' owi gas, xkeeya' naan chi ka winaqii' ee to'oneelaa' ja majo'n b'aar ta newa' wa'.

Majo'n restaurantes, majo'n naq ta nya'owa way [...] chi ka winaqii' jaa' kimajoon to'oneem kaala' k'in majo'n ewa'inaq ta. Kaa ra' xqaamaj ruchumixik qii' wa'iim rixin aaq'a', nik'aj q'iij k'in taqajq'iij. [...] Jaa' naab'eej taq way xqaaya' pa parque, [...] “¿la nk'aatzin ya' cha aawa?” [...] xkeemaj eela ruk'amariik ki tambos rixiin [...] ya' latz'uun [...] “Utz ¿naq k'a nqaab'an chik chuwaaq [...]?” [...] Utz nqaab'an pasta, k'oola juun xeqaaja jaa ra' q'iij k'in [...] qunujilaal xqaamaj rub'aaniik chiles relenos. Julee' kik'amoon eela way, qas nuuk'u'x ruumaak k'oola kik'amoon eela. K'o chik jun winaq ruk'amoon eela jun tambo rixin gas, jun cilindro rixin gas, ruumaak xa juun jaa' estufa k'oola ee kiji' ru hornillas [...] kaa ra' xintzak julee' ch'i taq riikiil chi jaay k'in ninmeloj eela' wuk'aan olla rixin ajob'en rii'iil [...]

xqaamar ruya'iik keeway jaa' bomberos, jaa' to'oneelaa' [...] toq nqaatz'at qas nim jaa' cholaa'j k'in nqaxib'ej qii' "kaamiik xa ajni epeenaq ee k'iy, ee k'iy epeenaq". Jaa' k'a qas utz xintz'at tzra jawra mookaa'j, nch'ob' chi xa ajninaq xqachumisaj qii', majo'n naq ta xsik'in ta juun, [...] qunujilaal xqasik'ij qii' tzra k'in xqaaya' way. K'o chik la 10 q'ii'j nqaaya' wa way, ee k'oola winaqii' xkeeya' sii' chi qa, nkib'ii'j, ajoj majo'n nqaako'j ta sii', xkeek'am eela sii' ajni' ji'ee' xekowina xkeeya'. [...] K'iy to'oneem xinna anen, k'iy to'oneem tzra paq xya'a tzra, ma ruuyoon ta paq kixiin jaa' winaqii' neb'eeqaaja chi to'oneem tzra tib'ij tziij rixin alcalde rixiin q'atb'al tziij majo'n xink'am ta anen.

Jaa chu paan mookaa'j rixin emergencia, jaa' way ya' piinaq pa k'iyilaj mookaa'j, tnamit owi nimaq mookaa'j, xchumisaxa pa jun k'oolib'al. Jaa' ee pa'l tzriij jaa' k'oolib'al xya'a kiwaay kik'uyaa', k'a jaa ra' xkichumisaa'j jaa' way rixin aaq'a', nik'aj q'ii'j k'in taqajq'ii'j kixiin jaa' winaqii' xkitij poqon. Majo'n xya' ta viveres chi ka ruumaak majo'n b'ar tzra nkichumisaj wa' owi nkitzak wa'... xa ruumaak tzakoon chik jaa' riikiil xya'a chi ka.

Jaa' naab'ee' taq k'olib'al rixin to'oneem pa taq Iglesias xya' wa', ajtijaal k'in julee' chik molb'al rii'iil rixin tnamit, k'a jaa ra' pa taq karpas pa ruleewaal Tzanchaj jaa' xsijpataj ruumaal Iglesia Católica.

Xmajtaj ruchumisaxiik jaa' k'olib'al, jaa' nmool wa' ruuchii', jaa' k'olib'al rixin jun ramaaj pa taq Iglesias, pan ajtijaal k'in pa salón rixin q'atb'al tziij. Ee k'oola alaxik taq winaqii' jaa' xekito'oo' kii' kuk'iin julee' alaxik chik aawee' pa tnamit.

K'in jaa' tnamit xuuyoj rii' ajni majo'n qatz'atoon ta, kunujilaal nkib'ii'j "anen nuk'amoon ta jun kuxtaj tziyaq, k'oola kixin ak'aalaa', ri'jaa'. Anen xink'am ta xajaab', anen k'oola kipe, nuk'amoon ta xkiliway, nuk'amoon ta jawra'" wau xincha qaaj anen ¿naq nuub'an k'aa la' wi qunujilaal, toq nuub'an jun rik'iyiwaal nqaasil qii'? Jaa ra' majo'n nqaatij ta poqonaal.

Xk'aatzina chi qa ch'ajch'ojilaj ya', ajni tzra pa k'oolib'al Tzanchaj. K'oola xuub'an jantaq jaa' to'oneem k'oola xuuya' ta to'oneem rixin internacional.

Jaa' bomberos toq nepeta chi nkinujisaaj jaa' tanques rixin ya'. Kee ra' xuub'an ruumaak maxta jaa' bomba rixin q'atb'al tziij majo'n nsamaj chik ta jaa ra' q'ii'j. Cha qaa' xuuya' ch'ob'oneem jaa' ya' jiik chimila jaa' wi nuuya' dengue owi julee' yob'ilaal chik nuuya' jawra, ajni chi ka jaa' k'oolib'al kixin winaqii' jaa' xa juun kib'inoon [pa] k'oolib'al jiik ko'koj.

K'oola jun mook, majo'n nulqaaj pa nuuwa' chi wi chaaniim xe'ulqaaja, taaj pa jun semana, ee peenaq Canadá, kik'amoon ta jun nimalaj achnaq ch'ajch'ojirisab'al ya' ntaja'.

Juun wi chik chi to'oneem jaa' xya'taja ajni nqak'amb'aj tziij, pa radio, chi nesik'ib'asa alaxik jaa' xkichijkaj kii' toq xb'anataja ruk'iyiwaal, owi majo'n ojtaqiin ta b'ar' tza ee k'o wa'. Cha qaa' xooka xtzijob'axi jaa' emergencia k'in b'ar tzra k'o wa' k'oolib'al rixin to'b'al rii'iil,

way, julee' chik. Rajawaxiin nqanaataaj chi jaa' pa 2005 ajni xb'iix qaaja, majo'n internet, redes sociales jaa ra' q'iij ajni kaamiik k'oola. Kaa ra' jaa' radio "La Voz de Atitlán" jaa ra' xyawa runujilaal rutzijoxiik jaa' naq xb'anataja, ajni chi ka alaxik, xek'ase' kaana, mookaaj ee to'oneelaa' ee ya'ol taq tziiij rixin Gobierno k'in julee' chik rub'eeyaal kanooneem, to'ooneem, utz cha qaa' nab'iij ajni tzra jun programa "microfóno abierto".

Jaa' radio xtara'a tzriij tnamit chi runujilaal chu paan jaa' Stan. Runujilaal jaa' tziiij nya'taja, ma ruuyoon ta q'atb'al tziiij, cha qaa' kaa ra' b'aar tzra k'o wa' jun k'oolib'al, b'aar tzra utz neb'a'eela wa' jaa' winaqii', jawra xuub'an jun saamaaj rixin tziiij kuk'iin jaa' winaqii'. Ee k'iy chi ka jaa' winaqiin pa Radio xetzijon wa', xkik'uutuuj "b'aar tzra noqb'a'eela wa'". Kaa ra' jaa' radio rajawaxiik nk'eje'a runujilaal jaa' tziiij ruk'iin, utz k'a xooka jun samajib'al ajni jun puente.

Ja wi xk'eje'a ajni tzra Micrófono Abierto, xa naq ta chi rub'iixiik, xa naq ta chi alaxik, utz xeb'a'eela quk'iin, ruumaak chi maxta ee k'oola pa jun k'oolib'al xuumaj jaa' radio cha qaa' kaa ra' xkeeb'an qichib'iil, ajni nb'iij qaaj, k'oola tziiij kuk'iin jaa' Comité rixin Emergencia, utz k'aa ra' nkiya' rub'iixiik chi qa [...] k'oola xuub'an jun alaxik pa Panabaj k'o wa' k'in julee' chik pa Tzanchaj ee k'o wa', kaa ra' jaa' ee rixin Panul, Chuúl k'in runujilaal jawra tziiij. Ruumaak wi k'oola k'oolib'al, ma juun ta kib'inoon.

Jaa' to'ooneem tzra way, jiik k'aayeeew ne'aatz'at naq chi winaqii' jiik qatziiij chi nk'aatzin chi ka owi naab'eey tzra rujaachiik víveres.

Xmajtaj eela' rutaqiik víveres chi qa ¿Choq chi ka nqayaa' wa' jaa ra' víveres? Jaa' naa'ooj jaa ra', majo'n xkeqanojisaj ta jaa' winaq tzra víveres, xeqaatz'at jun mook majo'n ki víveres, jaa ra' alaxik xi'eel ta kaala', xek'eje' kaana kuk'iin alaxik pa tnamit, jaa' majo'n xeb'a'eel ta pa k'oolib'al. Xqaaya' víveres chi ka jaa ra' alaxik. [...] xqaamaj kitz'aatiik jaa' winaqii' k'in toq nb'iixa chi qa chi k'oola ki víveres ji'ee' nkib'ij chi qa ajru nkeeruub'an, xqaajach ajilab'al k'in xeb'eqaaja' camiones "tetz'ata ixix kixjachowa, ee sik'iin chik" ajoj jiik nqaatz'at chi majo'n ruk'iyiwaal.

Xar jawra anij jiik k'o wa' jun ruk'iyiwaal k'in b'iis nuuya' jaa' nel ta tzriij ja ruk'iyiwaal xb'antaj qaaja.

Ka jaa ra' jaa' magisterio, tib'ij tziiij ajtijoneelaa', nesamaj tzriij tojxik, xkichumij kii'. Ji'ee' xek'eje'a tzriij jaa' xmool wa' achnaq, pru jaa' xeyojo wa' winaqii', jaa' toq nekik'uutuuj juub'a' to'ooneem owi to'ik kixin winaq, jaa' ajtijoneelaa', tib'ij winaqii' ee pa'la tzriij jaa' nimool wa' achnaq, xkik'uutuuj kiwuuj rixin b'ii'aaj, jaa' winaqii' xkib'iij: "naq ruumaak kaa ra', naq tzra nya' nuuwuuj rixin nuub'ii', siw xa jiik xkaanaj kaana chi ruuxee' ch'ab'aaq, ajoj majo'n naq xqalajasaj ta" jaa ra' xa itzeel xkina' jaa' winaqii'.

Jaa' jachoj víveres majo'n xuuk'om ta naq utz nkitaj jaa' winaqii' owi naq nuuk'om rii' ruk'iin jaa' kib'aanikiil.

Natk'eje'a ki'i' juunaa' pa jun k'oolib'al, k'aayeew, nuuya' b'iix cha aawa. Pru ¿naq naab'an? Xa jaa ra' b'eey. Jaa' qas na k'aayeew neeqaaja' riikiil, k'iy riikiil neqaaja, pru riikiil enlatada k'in nuwiinaaq majo'n kujtaqiin ruuwaach jaa' riikiil enlatada, jiik k'iy riikiil enlatada xulqaaja, sopas instantáneas. ¿Naq xuub'an? Jaa' nuwiinaaq xkijopijeela. [...] Ee k'iy empresas ee rixin Estados Unidos xepeeta [...] pinach pa lata [...] anen xinwil jaa' botes rixin pinach, qatzii' wa' chi qas ki', pa lata, pru piinaq jiik ch'i taq ruuk'aaj, ch'i taq ko'la, k'in qas ki', pru jaa' nuwiinaaq majo'n xkitaj ta. ¿naq k'a nkaajo'?, juun nb'ij qaaj, ¿naq nkaajo'? jiik qas k'iy riikiil. [...] "Ajoj jiik k'iy na way nqaajo' chi chuwach riikiil", "nuub'an maski xa jub'aa' kinaq', nuub'an jaa ra' chi k'oola way, xoqk'ase'a jaa ra' ramaaj xa jiik k'oola ruuyoon riikiil

Ee k'oola winaqii' k'in moolaaj xkimol ruuchii' paq jaa' nloq'b'axa tziyaq rixin b'aanikiil, ruumaak chi jaa' nsiipaxa k'iy tziyaq xuula k'in achnaq jaa' majo'n k'o ta nok wa, ruumaak kixiin aj "occidental". Jaa ra' xuuk'ut chqaa' rajawaxiik nk'amara jaa' nuuk'am rii' ruk'iin b'aanikiil jaa' toq nya'taja ruk'iyiwaal.

Kaa ra' chqaa' ee k'iy winaqii' xkik'om ta tziyaq k'in chi majo'n ntzaaq ta tziyaq rixin aawe, kaa ra' ee k'iy winaqii' k'in moolaaj xkib'iij "majo'n nqaak'om eela taq tziyaq rixin paca", nqaatz'at na chi utz, pru jaa' qach'aalaal ee rixiin julee' chik tnamit, jaa' kitziyaquub'aal xkisiipaj tzra Tz'ikin Jaay, kaa ra' xya'taja jun reetaal rixin ach'aalaal.

Xpeeta xajaab' jiik nimaq k'in k'oola rutakon. Xa kaa ra' xintz'at, nqaab'iij chi ee k'iy moolaaj xkito', xpeeta xajaab' kixin ak'aalaa', jaa ra' xajaab' qas ee utz [...]. Chqaa' xpeeta tziyaq jaa' majo'n xkukisaaj ta winaqii', ruuyoon suéteres utz nqukisaaj, qatzii'. [...] K'a jaa ra' ajoj jaa' xqaamaj rii' xoqb'a'eela pa k'ayib'al chi ruloq'iik tziyaq rixin po't, ruumaak ja majo'n k'oola tziyaq kuk'iin, ji'ee' jaa' ixoqii' k'in ixtanii'. Xqaamaj ruloq'iik tziyaq rixin po't k'in uuq; k'in jaa' po't jaa' mook [...] k'in kisiipan kiq'iij xkimaj rii' jaa' ruuqul. [...] xqaamaj ruya'iik po't chi ka winaqii'.

Ee k'oola winaqii' xkicha xkijach nimaq taq kuxtaaj tziyaq siipaan ta, jaa' qas k'iy xpeeta Estados Unidos. Majo'n wujtaqiin ta naq xuub'an xulqaaja aawe ra', kaa ra' xeqak'ama ta pa jun [k'olib'sl] rixin utziil owi pa jun [moolaaj] jaa' ma ch'akoj paq ta nuub'an aawe pa Tz'ikin Jaay, k'in jaa' winaqii' xepeeta chi rukanoxiik chi rukojol tziyaq xa xar qas k'iy chi ka tziyaq qas nimaq, nimaq chi utz. Majo'n utz ta tzriij jun winaq Aj Ixim Uleew. K'ools chqaa' achnaq ajni tzra xajaab' nimaq rutakoon owi tziyaq rixin pan oficina kixin ixoqii'. Jaa' k'aa ra' xinch'ob' qaaj rii' ruuwach naq nqaab'an tzra rusiipaxiik k'in la k'oola nokwa. [...] ninaataj chu wa k'ools tziyaq xtaaq ta jaa ra' [ajni] tzra tziyaq rixin esquiar.

Jaa' ruk'iyiwaal chqaa' xerusil mookaaj, xkisiipaj kii' k'in ONGs internacionales jaa' ee k'oola aawe' chi runaaqaaj jaa' chooy Atitlán k'in xeb'a'eela pa Panabaj toq xq'aaxeela u'l. Jun ulaa' winaq rusiipaan rii' k'oola roochooch Panajachel k'in xuuchol naq xuub'an xok ta chi to'oneem k'in runuuk'iik Panabaj pa Tz'ikin Jaay, k'iyilaj iik' xsamaja.

Jun mook kisiipan kii' xoqb'a'eela chi rutz'aatiik jaa' xb'antaja Tz'ikin Jaay, ruumaak chi qojtaq chi tzra lawulo xuub'an jaa' ruk'iyiwaal. Xoqb'a'eela pa Tz'ikin Jaay k'in tzra xqojtaqij wa ruuwach aa Chico [Coché] k'in chupaan naab'eeey taq q'iij pa Tz'ikin Jaay xchumixa jun Comité rixin Emergencia rixin Cantón Panabaj tzra xqaamaj wa to'oneem. [...] Ninaataj chu we anen juun tzra naab'eeey achnaq xoqto'on wa xqaab'an jun censo, ruumaak chi jaa ra' naab'eeey taq q'iij majo'n k'o ta jun censo kixin alaxik xkeetij poqon. K'a jaa ra' xb'eqaaja víveres, rixin to'oneem...

Hoteles ee k'oola chu paan tnamit chqaa' xkeeya' keeq'a', ajni k'amb'al tziiij rixin Tioxh Abaj k'in jaa' Posada rixin Santiago.

Runujilaal ajninaq xb'anataja, k'amb'al tziiij, kaamiik rixin aaq'a' toq xq'aaxa u'l, pa jun q'iij chik kimajoon chik ruk'uxik to'oneem, xq'aax ki'i' q'iij, oxi' q'iij, xqaamaj rujaachiik chi ka [...] xa ruuyoon ch'aat xya'a chi ka ja b'aar utz wa'.

Majo'n nqojob'eej ta xpeeta cólera chi qiiij owi julee' chik, ruumaak jaa' winaqii' nkeeb'an cholaj chi npeeta k'in nkinojisaaj xa'r ruk'aan jo'oo' galones rixin ch'ajch'ojilaj ya'. K'in maltiyoox tzra un Dios, k'oola runujilaal jawra warab'al rixin hotel, majo'n wojtaqin ta, xinya' kik'oolib'al ee jun 20 winaqii' pa juun ki'i' chaaq'a'

Maski qas nimaq jaa' jaay, jaa' warab'al xkiikoj jaa' periodistas owi winaqii' ee rixin cooperación internacional, k'in ma kixiin jaa' xkiitij rupoqonaal, ajni xuub'aan pa Posada rixin Santiago, jaa ra' warab'al xa naqaaj k'o wa' b'aar xb'anataj wa' jaa' u'l. Tiosh Abaj chqaa' xa ruuyoon ch'ajch'ojilaj ya' xuuya', k'a jaa ra' xusiipaaj ch'aat chi ka junjun alaxik xkitij poqon. Ruumaak majo'n utzilaj taq k'oolib'al b'aar nb'aan wa' waraam, jaa ra' xb'anowa chi ee k'iy winaqii' xeewara k'uk'iin kichib'iil owi kach'aalaal pa tnamit, k'a jaa' toq xchumitaja jaa' k'oolib'al, kaa ra' chqaa' pa ruleewaal Tzanchaj.

K'a jaa ra' xoqk'amareela kaala', xpeeta q'atb'al tziiij xuuya' pick up, camión jaa' xoqkik'amb'ajeela pa k'oolib'al. Xoqopona chi la' xya'a' jun qak'oolib'al.

Juun chik ruuwach chi to'oneem xchoomaxa jaa ra' xnuuk'a jaa' saamaaj rixin ch'akb'al paq k'in rixin k'asleem chi ka winaqii' jaa' xkitz'ila'eela runujilaal kachnaq.

“¿Naq xqatoob'eej jaa' ajchanola' toq xmeloj ta pa saamaaj?” Xuutzaq machat, ikaj k'in runujilaal jawra [...] xqaamaaj riiij jun saamaaj kixin achi'aa' chi nqaaya' samajib'al rixin chanooj [...] ja k'a wi b'anoy jaay, xqaaloq' samajib'al rixin b'anoy jaay, wi b'anoy sii', xqaaloq' rikaj, ru piocha, ru lima, naq nraajo'. Jaa ra' kixin achi'aa'. Jaa' chi ka ixoqii' jaa ra' [...] jaa' mostacilla. [...] jaa' qanaa'aoj ajoj jaa ra', wi nk'achaja' ajninaq ruchumixiik jaa' ch'akb'al paq, utzil wachiil k'in ruchumixiik jaa' rajawaxiik pan alaxik, jaa ra' uxt neela.

Toq nb'anataja jun ruk'iyiwaal, jaa' ti'oneem chi ka xkitij poqon nok ook jaa' ruk'iyiwaal pa k'asleemaal q'iij q'iij k'in k'oola xa ninimara toq nb'anataja jawra'.

Jaa' ruk'iyiwaal jaa' chi ruukaab' q'iij owi chi roox q'iij la ti q'aaxa wa' ja ruk'iyiwaal, kunujilaal ji'ee' winaqii' xkeeya' kaana koochooch, xe'eel ta k'in xmajtaja alaq' pa taq jaay. Xkiimaj rujaaqiik ruuchii' jaay, xkiimajeela ruk'amariik achnaq k'in jaa' kachnaq jaa' alaxik. Wi nqaajo' owi majo'n chi roox q'iij ti q'aaxa wa' jaa' ruk'iyiwaal, xoqmelojeela pa tnamit. Ee k'oola wach'aalaal xek'eje' kaana pa tnamit, anen ee wichib'iil nub'aaluuk xoqmelojeela chi ruchajixiik jaa' qachnaq k'in xuumaj jaa ra' silooj.

Toq k'a xkich'ob' ta chi ne'eel ta, jiik k'amaloo' chik. Wi ta xkaajo' naab'eey, jaa ra' ma ki tae e k'iy xekimi, ji'ee' majo'n nkaajo' ta nkiiya' kaana kachnaq, ruumaak majo'n xkaajo' ta xi'eel ta.

Ee chi naq taq xek'ase' kaana, ticholo' jaa' iwachnaq xtz'ilotaja:

Ruumaak jaa' qoochooch jaa ra' naab'eey, junlik xnoja' runujilaal, majo'n xoqkowin ta xqaato' ta jun achnaq. Xqaatzaq kaana k'iyilaj taq achnaq, maltiyoox tzra Ajaaw, majo'n qach'aalaal xkom ta. Qichib'iil k'oola, ee k'iy qichib'iil xekoma k'in qichib'iil qach'aalaal ee rixin Iglesia chqaa', maltiyoox tzra Ajaaw ajoj ee wichib'iil wach'aalaal utz qaawach xoqel ta.

Ee k'oola jiik nkichol chi, maski k'oola to'ik xyaataja kumaal jaa' Ejército, majo'n xkik'om ta. Qas rajawaxiik chi jaa' Tz'ikin Jaay, xk'eje' kaana chi majo'n chik militares jaa ra' nub'iij jaa' chumineem rixin 1990:

Jaa' naab'eey to'oneem xulqaaja' jaa ra' rixin Ejército. Tib'ij tziij, xeq'aax ta, xkitaq ta, jaa' k'a tnamet maski k'aayeew ee k'oola, majo'n xkiya ta k'aas tzra xok ta. Xkib'iij "Katpa'e'a, ¡majo'n!, aawee majo'n natok ta. Xtiqaatz'at naq xtiqaab'an tzra ruchumixiik xtiqakanoj na jaa' to'oneem nk'aatzina, pru ixix iwutaqiin chi aawee majo'n utz ta nixok ta" k'a jaa ra' xe'ook pa na ruumaak chi k'oola julee' to'oneem xok ta chqaa', xkeejach xkilasaaj kaan kitziyaq.

[Jun aq'omaaneel] xuchumisaaj helicópteros xuk'amb'aj ta achnaq k'in xuuk'aq kaana [pa Panabaj]. Pru jaa ra' xeruxiib'eej jaa' winaqii', xkak'aaxaaj jaa' nimaq taq helicópteros Huey, jaa' ruuqul jiik xunaataaj ch'a'ooj chi ka. Jaa' winaqii' qatzii' chi xkisib'ej kii' chi utz.

Pa k'isb'al, ee k'iy xb'aan tziij kuk'iin nkinaataaj jaa' jachooj xb'anataja pa taq alaxik, k'in kik'amariik ji'ee' ch'i taq ak'aalaa' xekaanaj kaana:

Ee k'iy winaqii', winaq ipinaq k'in aj waawee, ee k'oola pa q'atb'al tziij nekik'uutuuj ji'ee' ak'aalaa', nkaajo' neek'ek'am ak'aalaa' jaa' k'a alaxik kixiin xkeetij poqon nkik'uutuuj tzra q'atb'al tziij ti b'aana wuuj rixin leyes. Chi majo'n xaqa ta kaa ra' neya'eela ak'aalaa'.

Jawra'xb'antaja, chqaa' nunaataaj jaa' xaqa kaa ra' xek'amar apoonaa ak'aalaa' pa taq juunaa' 80 k'in 90, chu paan ch'a'ooj, jaa ra' ee pa ciento ak'aalaa' xi'alaq'axeela k'in xeeya' chi ka alaxik pan exterior.

Jaa' ch'ob'ooj xuuya' kaana pa kiwa' ruumaak jaa' ruk'iyiwaal

Tzra Sánchez Vidal (2010), jaa' rutz'ajtiik xib'en rii'iil nk'utun rub'eeyaal pa tnamet jaa' toq k'oola jun nimalaj nimaaneem, jaa' k'oola chi runaaqaaj jaa' tnamit chi nsamaja' ajninaq k'in naqaaj tzra ruk'iyiwaal pa kiiwa' winaq utz k'aa ra majo'n ninimataj ta chi runujilaal, ma keeyoon ji'ee' winaqii' xkeetij poqon, chqaa' kaa ra' tzra julee' chik ruk'iyiwaal xwinaqara. Xa rumaal nuula pan aawa' jaa' tijoj poqonaal nuuya' chi ka ji'ee' xek'ase' kaana jaa' nekikaanooj taq kach'aalaal chi nkaajo' ta nekewil ee k'as ta, toq k'a npeeta pa kiwa' chi jaa' ma kaa ra' ta, k'a jaa ra' nekikaanooj ki cuerpo utz k'aa ra' nk'achoj kaanaa ti'ooneem chi ka. Jawra sb'iix qaaja, jaa' kinimaxiik ji'ee' xek'ase' kaana, ajni chi ka ak'aalaa' majo'n chik kitata' kitee', jaa ra' jun saamaaj rixin chaaniim.

Toq xq'aaxa 15 q'iij ji'ee' alaxik xkimaj kik'ootiik kach'aalaal, kiyoon kawra nkib'iij ra' "aawee ra' xoqk'eje' wa' ajoj, rajawaxiik nqaak'ot, k'a k'o na sib' nel ta pan uleew ja toq q'axinaq chik 15 owi 20 q'iij.

Juun chik, ji'ee' xesamaja chi kanooneem k'in to'ooneem, xti'on chi ka ruumaak xkitz'at tijoj poqonaal k'in rayab'axiik kumaal ji'ee' xekama kach'aalaal.

(...) jaa ra' aacha, anij toq xuumaj ja k'otooj, neqaaja' chi runujel q'iij, k'a jaa' toq xk'achojja k'otooj ruumaal. Neqaaja pa taq 8 rixin aaq'a' k'a pa taq 5 rixin taqaaj q'iij. Jaa' k'otooj xuuk'om oxi' iik'. Neqaaja' chi runujel q'iij, k'aa jaa' pa k'isb'al xriili jaa' ruk'aajool, tox xq'aaxa k'iyilaj ramaaj chi xrayab'eej runujel q'iij.

Juun chik nub'iij:

Toq xb'antaja kaa ra', ajni la winaq ne'aatz'at nekikaanooj kach'aalaal toq xq'aaxa julee' q'iij, majo'n xkayab'eej chik ta chi ee k'as ta, pru ji'ee' qas rajawaxiik chi keewach chi nekiila jaa' ki cuerpos, jun b'iis chu paan jaa' tnamit, ajni jun saachik, xinna' chi majo'n ntzeeb'an ta owi jun winaq ntzeeb'an apoona ruk'iin chik juun. Chqaa' xinna' qaaj majo'n awojtaqiin ta wi utz nattzeeb'ena nayakb'aj ruuk'u'x jun winaq owi xa jiik naamaj oq'eej ruumaak chi kunujilaal kaa ra' ee k'oola.

Ee k'iy ak'aalaa' majo'n xya' ta tijoxik chi ka ki'i' juunaa'. K'oola xa chi jaay xya' wa' tijoxik chi ka, ne'eeqaaja psicólogos kuk'iin ji'ee', k'oola tz'aaneem kuk'iin ak'aalaa', xa kaa ra' xb'aan chi ka kito'iik ki'i' juunaa'.

Jun ruk'iyiwaal jaa ra' nya'taja toq jun winaq nk'eje'a chuuwach jun q'et chi nuuq'i' naq nraajo' nuuch'ak rixin ja xa majo'n nkowin ta nq'aaxa ruumaak majo'n k'oola nchojmib'axa

jaa' ruk'iyiwaal; toq k'oola yojtajinaq k'in ma k'o ta pa ruk'oolib'al jiik majo'n nch'aak ta ruchumixiik, jaa' winaq k'oola nukaanooj to'ooneem rixin exterior.

Chqaa' xintz'at ee k'iy psicólogos xeb'eqaaja pa k'oolib'al, qatziiij chi rajawaxiik chi ka, ee k'oola xk'eje' kaana chi jutiiij pa kiwa' ruumaak xkiq'aaxaaj. Jaa ra' xintz'at anen toq xinesamaja' ki'i' iik' tzra.

Jaa ra' xa ajni xuumaj qanojisaxiik ajoj, ruumaak xekoma qichib'iil, winaqii' qas nojkiq'ijla' ajoj. Jun poqonaal xqaaya' kaana qoochooch, xeqatzaq qichib'iil, k'ool chi jun juunaa' owi ki'i' juunaa' xewilitaja kib'aaqiil owi jun kachnaq xk'eje' kaana.

Jaa' ch'ob'ooj xuuya' kaana pa kiwa' ruumaak jaa' ruk'iyiwaal, k'iyilaj juunaa' nk'eje'a chi nel eela, jaa ra' toq nb'iixa:

Jaa' chu wa anen xq'aaxa jaa ra' chu wiiij, ruumaak k'oola xib'en rii'iil chu wiiij, majo'n nkikowin ta nwak'axaaj jun achnaq, nyojtaj wib'och'iil jaa ra' xk'eje' kaana chu wiiij toq xpeeta u'l, jaa ra' xuuya' kaana. Pru maltiyoox tzra Dios kaamiik ntajiina nq'aax chi qiiij runujilaal jawra k'in jaa' ajoj xoqk'eje'a chu paan k'oolib'al ma juunaam ruk'iin natk'eje'a pan awoochooch.

Juun chik ramaaj ruk'iyiwaal xuuya' chi kiiij winaqii' k'in pa kiwa' jaa ra' kikanoxiik k'in kik'ootiik kib'aaqiil jaa' winaqii'.

Jaa' k'a qas b'isob'al jaa ra' ne'aatz'at qawiinaaq xmajtaj kik'ootiik q'iiij q'iiij, rajawaxiik kimuuqiik xb'aana jul majo'n nqab'iiij chi nemuuqa', q'aaxa' k'iyilaj q'iiij, k'oola b'aaq ee chuw chik, qas b'iis. Jaa ra' q'iiij xb'iixa chi jaa ra' k'oolib'al nooka nixti', kaa ra' nkib'iiij ji'ee', tib'ij tziiij jun nixti', jaa' mookaaj Ministerio de Salud, nub'iiij chi majo'n, chi nooka nixti', xar majaana wa' ruq'i'oon jun nixti', ruumaak chi qatziiij jun ruk'iyiwaal xa ruumaak majo'n utz ta xb'iix kaa ra' tzra.

Jaa' nuujal wa rii' xtz'atataja toq xq'aax kaana jaa' ruk'iyiwaal, chi kikojol jaa' xek'ase' kaana, ee sokotajnaq k'in toq xek'oota kiminaqii':

Tzra toq xmajtaja k'otooj kiminaqii', jaa ra' qatziiij chi k'aayeew, ruumaak xewilitaja jaa' alaxik pa ruuwa' kich'aat, ee k'iy chi ka ee k'o na pa koochooch, jaa' xk'eje' chi koochooch chi ruuxee' ch'ab'aq, xa ruumaak xuuya' ajni jun aq'omaaneem. Chqaa' ee k'oola majo'n xewilitaj ta taaj naan xeb'eqaaja' k'a pa ya', jaa' k'a alaxik majo'n xekowin ta xekeewil kach'aalaal, qas k'aayeew chi ka, (...) Jaa' chi ka ji'ee' k'aayeew, utz k'a, utz k'a xb'anataja jaa' k'otooj kiminaqii' toq k'a xq'aaxa jun juunaa', k'oola julee' jaa' rajawaxiik nawiyib'eej k'iyilaj juunaa'.

Jaa' xchool qaaja nuuk'ut rupoqonaal nuub'an jun ruk'iyiwaal kawra jaa' xeruyoj winaqii' pa tnamit, xeruujach jjun kib'inoon naab'eey pa tnamit xkeetij poqonaal, wi chi kikojol kach'aalaal, mookaaj, tijooneem, saamaaj k'in pa tnamit. Tzra Barrales Díaz (2019), jaa' emergencias k'in ruk'iyiwaal nuuya' k'iyilaj taq ruk'iyiwaal chik tzra salud mental jaa' nimaq

ajni nchoola, estrés, depresión, ansiedad, xib'en rii'iil, cuadros psicósomáticos, estrés posttraumático, transtornos psicóticos, ch'ob'oj kamisan rii'iil k'in kamisan rii'iil, julee' chik.

Xa ruumaak jawra rajawaxiik k'in taqal tzriij jaa' atención psicológica especializada chi ka jaa' wa' tnamit xkeetij poqonaal kuk'aan ruk'iyiwaal tzra ki salud mental, chi nqatb'ax ruuwach chi nwinaqar ta cuadros psicopatológicos chi ka winaqii' xkeetij poqonaal k'in chqaa' chi ninuk'b'asa chi ne'utzura' jaa' winaqii' ja k'oola chik yob'ilal psicopatología pa mookaaj xa naq kijuunaa' k'in kach'aalaa (ak'aalaa', k'ajoolaa, q'apoojaa', ri'jaa' k'in ati't mama') (Barrales, 2019: 5)

Ch'ob'ooj tzriij saamaaj rixin ruk'ulub'aaxiik

Jaa' saamaaj k'in chumin rii'iil rixin tnamit to'oneem qas utz xuub'an tzra ruk'aamiik, ruk'ooliik, ruk'amariik eela k'in rujaachiik jaa' achnaq kixin winaqii'. Xa jaa' anij k'o wa ruk'iyiwaal ruk'amoon ta, ajni tzra xa juun mook nya'a kachnaq ruumaak políticos, jaa' xa majo'n wuuj rixin b'i'aaj kixiin xkeetij poqonaal, alaq' tzra jaa' achnaq rixin to'oneem chi ka winaqii' k'in rijilaal kumaal nek'ayina, xa jaa' ninataxa juun ki'i' q'eet. K'oola ma utz ta xkitz'at jaa' tnamit ruumaak naq xch'oob'a chi nb'aan tzra utzureem, jaa' rujaachiik

to'oneem chi ka winaqii' –k'in k'oola, ma utz ta xb'aan tzra kicha'iik, ma xch'oob' ta rijij ja kib'aanikiil ji'ee' winaqii' k'in jaa' to'oneem majo'n jaa' ta xya'taja jaa' utz nkitaj, tziyaq k'in julee' chik na rixin b'aanikiil. Jaa' tiranía rixin ajninaq (Fordham *et al.*, 2006) k'oola xuub'an majo'n utz ta xeela jaa' nuk'uuj xch'oob'a.

Tziiij tzriij jaa' k'aak' b'aar neb'a'eela wa'.

K'iy tzra naab'ey rajawaxiik jaa ra' tnamit xnimaana, jaa' jiik ajninaq xkib'an to'oneem chi ka winaqii'. Jaa' moolaaj rixin tzra, xkeeb'an saamaaj qas rajawaxiik chi to'oneem ruumaak jaa' xb'antaj qaaja, ajni tzra Iglesia Católica, xuub'an rusaamaaj rajawaxiik. Ee k'oola jaa' k'oolib'al qas chaaniim xenuuk'a pa ruuleew Iglesia católica; ki'i' iik' la xek'eje'a tzra ee k'iy alaxik pan octubre k'in diciembre rixin 2005:

Jaa' Iglesia xuujaq ruuchii' k'in xeruk'om poona ji'ee' winaqii' xuuya' kik'oolib'al. Xya'a kiwaay. Xeb'eqaaja' juleee' psicólogos chqaa', xekiniimaaj ji'ee' winaqii' jaa' nk'atzin chi ka, rumaal k'aayeew xkina' ji'ee', qas nim xb'anataja pa tnamit Tz'ikin Jaay. Miltiyoox tzra Dios tzra xeb'eqaaja' psicólogos, jaa ra' q'iiij ii k'iy mookaaj xeb'eqaaja'.

Jaa' k'oolib'al rixin jun ramaaj qas pa ch'a'ooj xchumixa. K'oola ajni majo'n k'oola nokwa chi kiwach ee k'iy, pru chi qa ajoj qas k'aayeew jaa' chulub'al. Miltiyoox tzra Oxfam tzra jaa ra' saamaaj rixin emergencia ji'ee' xoqkeeto', ruumaak qas nim rijilaal jaa' xulkalasajeela ruupaan jaa ra' chulub'al.

Jaa ra' tib'ij tziiij chi, maski k'oola to'oneem k'in tijoj q'ijiil rixin tnamit, majo'n utz ta runujilaal jaa' rajawaxiik pa k'oolib'al ii k'iy winaq k'in yoloja ramaaj tzra. Jaa ra' toq jaa' Iglesia católica, k'oola xusijpaaj chi ka tnamit xkeetij poqonaal.

125 k'aam uleew chi la' Panabaj. Jaa ra' winaqii' toq xkitz'at jaa ra' 125 k'aam uleew ii k'iy qas xeki'kot ruumaal, ruumaak jun k'oolib'al b'aar tzra utz wa' nek'eje' qaaja wa chi jutiiij.

Jaa' xsiipaxa uleew rumaal Iglesia católica pa cantón Tzanchaj, chi ruupoox Panabaj, nkwina nuchumisaaj ma ruuyoon ta jaa' nuk'uuuj tzra jaay kixiin alaxik xkeetij poqon, kaa ra' chqaa' nuuya' kikowiil jaa' tnamit chi jutiiij nek'eje'a tzra, nkooja' jaa' kib'aanikiil tzra. Jaa' Acción Católica rixin Iglesia xuk'utuj chi ka winaqii'.

chi ke'eela ta tzra [k'oolib'al rixin ramaaj] k'in keb'a'eela kee la'. Kaa ra' jaa' uleew xusiipaaj jaa' Iglesia chi ka kunujilaal jaa' xkitaj poqonaal, xb'aana jun koochooch, loona xok ruuwa', xe'alasaxeela kunujilaal ji'ee' winaqii' pan Iglesia. "Jaa' utz noqb'a'eela kee la'". Xek'amareela pa Panabaj jaa ra' q'iiij, pru majo'n nek'eje ta chu paan jaa' jaay majtajnaq rub'aaniik rumaak chi jaa' uleew jiik nim, kaa ra' xb'aana ch'i taq jaa, tzra lona.

Xeb'a'eela Tzanchaj ee k'iy alaxik jaa' xkitaj poqonaal k'in tzra xek'eje' wa chuuwach jaa ra' uleew jaa ra' toq majtajnaq rub'aaniik k'aak' jaay. Jaa' q'atb'al tziiij xerusiik'iiij ji'ee' winaqiii' chi neb'a'eela chu paan k'oolib'al lona okisaan k'in ee k'oola julee' chik mookaaj.

FONAPAZ xeruuto' ji'ee' winaqii' chu paan k'oolib'al xuuya keejtaal pa junjunal jaa' jaay tzra ajilab'al. Xerruto' winaqii' chqaa' chi nkeeb'an ki cocina. [...] Ee k'oola julee' majo'n xkaajo' chik ta pru rajawaxiik nkeeb'an ki cocina... pa k'oolib'al pa Tzanchaj. Chi junjunal alaxik rajawaxiik nkeeb'an ki cocina. K'o chik b'aar newar wa'

tzra, jaa' achnaq xkikoj tzra jaay jaa ra' kuxtaaj. Kaa ra' chi junjunaal alaxik k'oola ki cocina tzra, pru rajawaxiik nkib'an ki cocina chqaa' tzra sii' nch'ob'.

jaa' k'oolib'al jaa ra' jaay k'o la' b'elejee' metros cuadrados. Xb'aana tzra kuxtaaj. Jaa' mookaaj xchumina jaa' k'oolib'al rixin ramaaj nkichol chi jaa ra' q'ijij "qas k'aayeew xkeetaj".

Ee lajuuj alaxik tzriij junjun chulub'al k'in kaa ra' tzra cocina. Qas k'oola ruk'iyiwaal xyaataja tzra k'in k'oola winaqii', ruumaak xa juun cocina ee lajuuj alaxik tzriij chi kijunjunaal nkib'ox kiq'aaq' k'in nkichumiiij ki cocina. Ee k'oola chi ka majo'n nkiq'iila ta kii' owi nkib'an kiyeewaal. Xuuya' ruk'iyiwaal pa cocina, kaa ra' chqaa' pa chulub'al. Ee k'oola chi ka majo'n nkich'aj ta chulub'al k'in julee' chik npeeta kiyeewaal. (...) K'aayeew nuub'an majo'n juunaam ta ruk'iin chi roochooch juun, jiik ruuyoon b'ar nwar wa', ru cocina, ruchulub'al, majo'n juunaam ta. Tzra juun wa chik na, kaa ra' xojk'eje'a rumaak majo'n b'ar ta tzra noqb'a'eela wa', majo'n chik jaay, majo'n chik naq tzra. Xqaakoch' qaawach tzra runujilaal xq'aaxa chi qiiij, majo'n naq nkatkowina naab'an.

Xyaataja jun jachooj pa tnamit, xkinuk' ki'i' mookaaj ee jolojoxinaq: jaa' Comité rixin Emergencia – jaa ra' xe'ooka Asociación de Desarrollo Comunitario rixin Cantón Panabaj (ADECCAP) – k'in jaa' Comité rixin K'oolib'al, ee pa'l chi kiwach ji'ee' alaxik jiik nkaajo' nek'eje'a chuuwach uleew rixin jaa' Iglesia Católica.

Xmajtaja majo'n kik'u'x ta winaq, rumaak jun moolaaj xuwinagarisaaj jaa' q'atb'al tziiij k'in jun moolaaj chik xkiwinagarisaaj ji'ee' winaqii' rixin tnamit. Jawra k'isb'al ra', ee k'iy winaqii' xkitaj poqonaal ee ruk'aan. [...]

Jun praaj ruk'iin Comité [rixin K'oolib'al] xuuk'om eela ee 300 alaxik, jaa' k'a, Comité rixin Emergencia, ajni ACECCAP, xuuk'om eela 342 alaxik.

Qamajoon riiij saamaaj tzriij emergencia k'in majo'n qujtaqiin tac hi jaa' Comité rixin K'oolib'al rixin q'atb'al tziiij tzijoninaq chik ruk'iin jaa' Iglesia católica k'in Q'atb'al Tziiij [chi] nya' kaana jaa ra' finca chi ka, utz k'a jaa' gobierno central nrainisaaj jaa' nuk'uuj. Aawee ra' chqaa' pa Tzanchaj nb'anataja wa' jaa' jaay, k'aak' tnamit, pru majo'n xkak'axaj ta chi qa ajoj.

Ajoj chi oq Conité [rixin K'oolib'al] xoqtzijona, xiqamol ji'ee' winaqii' “¿naq nb'iij ixix? ¿noqk'eje'a aawee ra' owi noqeleele aawee ra'?” Jaa' winaqii' xkib'iij “utz qok'eje'a aawee ra', utz ti majtaja jaa' jaay”.

K'iy jaa' saamaaj pa tnamit xeruukoj ji'ee' winaqii' chu paan chi nesamaja, qas k'oola tziiij xkiwach'ij kii', k'oola votaciones, pa jun saamaaj toq ne'ooka jaa' winaqii' chu paan ji'ee' nkib'iij naq nkaajo' chi kiwach, b'aar nk'eje'a wa' koochooch, anij rajawaxiik wa' nk'amar apoona jaa' b'ajnikiil k'in xa juun nuub'an tnamit:

Jaa ra' q'iij pa Panabaj pa molon rii'il nkich'ob' naq nb'aana (...) pa k'isb'al jaa' alcalde xub'iij: utz “naq nrjob'eej jaa' achnaq chi nk'eje'a kaana aawee ra' k'in naq majo'n nrjob'eej ta, ti b'a'eel k'a”. kaa jaa ra' qatziiij chi ee k'iy winaqii' majo'n xkojob'eej ta jaa wa' nuk'uuneem ra' chi nb'aana jaay tzra. Tzra k'a toq jaa' Comité rixin Emergencia xuumaj ruk'omik kib'eey jaa alaxik jaa' majo'n xkojob'eej ta achnaq tzra. Runujeel taq semana k'oola molon rii'il, runujilaal jaa' nb'aana tzra nch'oob' wa' pa kamoon chi kunujilaal jaa' winaqii' ee rixiin tnamit jaa' xkich'ob' chi majo'n xkik'om ta jaa ra' jaay.

Jaa' naab'eey nuk'uuj jaa ra' qanij xmajtaj wa' chuu paan uleew siipaxa' ruumaal Iglesia Católica pa Tzanchaj, ruk'iin to'oneem rixiin jaa' tnamit k'amoona ruub'eey ruumaal jaa' Comité rixin K'oolib'al rixin Q'atb'al Tziiij k'in paq rixiin FONAPAZ rixin Gobierno rixin Iciim Uleew. Jaa' tziiij xuumaj ruub'eey naab'eey tzriij naq nb'aana tzra k'aak' jaay.

“¿Naq runimaleel nkaajo'?”, ajoj xqaaya' jun k'aam kuk'iin ji'ee' winaqii', naq runimaleel jaa' uleew nqaajo'. K'ool jun praaj nub'iij “¿Naq tzra' majo'n nqak'uutuuj jun nimaleel?” xqaak'uutuuj jun ejtab'al uleew, ruk'aan nim na chuuwach 10 por 20 metros, 300 metros chi ka jun jun alaxik. Kaa ra' xoqk'eje' kaana, jaa' winaqii' neki'kota xek'eje' kaana.

Pa nik'aj juunaa' 2006, xepeeta topógrafos, xkilasaaj rejtaal jaa' jaay, k'in xmaataja rub'aanik jaa' jaay.

Qas ajninaq xmaataja rub'aaniik jaa' jaay, xa jub'aa' ruchumixiik xb'aana, qas ajninaq. Xa jiik pa niik'aaj xb'aana tzra jaay, tzra block. Kaa ra' xk'eje' kaana, xtz'iloxxa jaa' paq k'in rutzil k'u'xaaj.

Chuuwach jaa' uleew Tzanchaj, ji'ee' técnicos k'in mookaaj xe'ooka chi runuuk'iik' xkimaj rak'axaxaxiik la utz jaa' k'oolib'al k'in la kow:

¿Nat tzra nb'aan chik jun nuk'uuneem tzra b'aar ch'ajch'oj wa' xk'eje kaana chi rukojol jaa' ki'i' canales jaa' xpa'lej tzra jaa' nel wa', siw jaa ra' jun k'oolib'al nim ruk'iyiwaal tzriij? Ruumaak chi qas k'oola tziiij ruk'iin jaa' tnamit, kuk'iin ri'jaa', tzra ejqaal ejqaal xya'taja rub'iixiik chi jaa ra' ma qas utz jaa' k'oolib'al, ma kow, maski xusiipaaj jaa ra' jaa' Iglesia.

Majo'n utz ta kaa ra' nb'aana ruumaak k'oola jun praaj lot'olik, juun ruuwach juyu' k'a jaa ra' jaa' ya' [...] Jaa' naab'eeey ruuwach juyu' tzra ee k'o wa' tnamit jaa' ximuuq kaana ruumaak u'l rixin juyu'. Chi ruuxee' k'a xkimaj wa' rub'aanik jaa' koochooch, jaa' qas nuumaj jaa ra' xepeta k'in nkib'iij "majo'n, naq ruumaak nb'ana tzra?"

Pa k'isb'al, pa julio rixin 2006 jaa' CONRED xub'iij "jaa' tzra k'oola ruk'iyiwaal ruumaak u'l k'in raqan ya' ch'ab'aq" jaa' tnamit Panabaj, Tzanchaj, Pachichaj, Panul k'in Chu'ul, xkib'iij jaa ra' uleew majo'n "utz ta nek'eje'a winaq tzra" (Resolución 01-2006 del Consejo Científico de la Conred, 2006):

[Jaa' Vicepresidente] xub'iij chi jaa' Gobierno rixin Estado ruch'ob'oon chik jaa' ruchumixik tnamit rixin Tz'ikin Jaay, ruumaak tz'atoon chik k'oola pa jun k'oolib'al k'oola ruk'iyiwaal. Tzra xpa'b'ax wa' jaa' nuk'uuj. Jaa ra' xuuch'ak jaa' tnamit ruumaak xuchumisaj rii' pa moolaaj ADECCAP. Tzra jiik xyootaja jaa' achnaq.

Jaa' wuuj, xnik'oxa chi jun iik' tzra chik jun rub'iixiik, "Pajooneem tzriij ruk'iyiwaal ruumaak u'ul k'in julee' chik pa Tz'ikin Jaay, Sololá" (2006), xuutaq ta CONRED jaa' empresa Cordillera, xub'iij jaa' kik'amariik jaa' tnamit jaa' ee k'oola b'aar tzra k'o wa' ruk'iyiwaal.

Xinaab'eyeja ji'ee' winaqii' jaa' ee k'oola chu paan jaa' k'oolib'al xb'anataja wa' rupoqonaal ruumaak ch'ab'aq k'in julee' chik achnaq pan octubre rixin 2005 k'in jaa' k'aak' uleew jaa' xb'iixa b'aar neb'a'eela wa' jaa' winaqii' rajawaxiik npaaj na riiij ruuwach chi utz tzra k'iyilaj naa'ooj k'in nk'amar rii'iil tzriij ruk'iin jaa' tnamit. (Resolución 01-2006 del Consejo Científico de la CONRED, 2006)

Xa ruumaak, xq'aata ruuwach jaa' saamaaj tzriij k'aak' jaay pa Tzanchaj. K'a k'o na ntz'aata jaa rub'aaqiil jaa ra' jaay tzra, b'aar xmajtaj wa' na rub'aaniik k'in xya' kaana. Jaa' tnamit jaa' kich'ob'oon chik chi tzra nkinuk' wa' kik'asleemaal tzra pa k'oolib'al, xkeetaj chik jutiiij rupoqonaal ruumaak xkitzaq kaana.

“¿Kaamiik naq nqaab'an chik?” kaa ra' xkib'iij ji'ee' winaqii', jaa' winaqii' xkiyak chik jutiiij kii'. [...] Jaa' winaqii' xpita jub'aa' kiyeewaal k'in kawra xkib'iij “¿Naq nqaab'an k'a?”.

Ch'ob'ooj

Jaa' xa majo'n rutz'aatiik jaa' ajni nraajo' owi naq ee k'oola pa kinaa'ooj ji'ee' mookaaj jaa' nesamaja pan emergencia k'in chi rutz'aatiik ruk'iyiwaal k'in tz'iib' jaa' nuuto' jawra saamaaj kaa ra' k'oola nuub'an qas rajawaxiik jaa' capacitación tzriij ruk'iyiwaal k'in eeleem qas pa rucholajiil.

Jaa' winaqii' xqaaja' pa kiiwa', toq k'oola nimaq jab' ji'ee' nkichumisaj kii', xewak'aaxaaj julee' kaa ra' nkib'iij, nkichumisaj kii' wi rajawaxiik ne'eleela. Kaa ra' ruumaak jaa ra' q'iij xya'a chi qa k'iyilaj capacitaciones tzriij ruk'iyiwaal, jaa' ruk'iyiwaal rixin ruuwach uleew, xqaak'om capacitaciones tzriij. Toq ink'ol na pa k'oolib'al jiik ee k'iy mookaaj xeb'eqaaja xb'ekitzijooj jawra choolik.

CONRED k'oola chu paan chqaa'. Jaa' xb'antaja Panabaj, majo'n b'antajnaq ta kaa ra'. Majo'n nanimaj ta, kaa ra' nkib'iij kunujilaal ¿naq tzra xuub'an kaa ra', k'aayee ruchoolik ruumaak chaqa jalaal xpeeta, majo'n b'antajnaq ta kaa ra'. (...) Toq k'a xq'aax kaana, anen xinb'ij chi ka "Xq'aax kaana" ¿Naq k'a npa'el chik?, jaa' nch'ob', rajawaxiik nya'a tijoxik chi ka winaqii' chi rajawaxiik nq'aaxa pa tzijob'al. ¿Naq tib'ij tzij k'oolib'al rixin nimaq ruk'iyiwaal?

Qas nuumaj k'oola jun ruchoolaaj, wootaqiin chi jaa ra' majo'n npaata ruk'iin jun winaq, ruumaak Panabaj, Tzanchaj k'in Chuk Muk kaamiik ee tnamit ee nimaq, xuub'an 15 juunaa', majo'n juunaam chik ta k'in jaa' achnaq richib'iil paq jiik ruk'axoon rii'. Xa ruumaak, jaa' ruchoolaaj jaa' xb'antaja xuub'an k'iyilaj juunaa', utz ntz'atara wi k'o na, utz k'a nb'aana k'aak' tzra k'in nya'a chi kiwach ji'ee' tnamit. Jaa ra' nch'ob' chi jawra qas nb'antaja pa Tz'ikin Jaay, majo'n rub'iixiik chi qa, ntz'ib'axa achnaq, pru xa majo'n nb'iixa chi ka tnamit.

Tib'ij k'a tzij chi jawra ruchoolajiil jaa' tnamit majo'n qas k'oola chu wach xa ruumaak qas rajawaxiik nchoola chi utz ruumaal jun mookaaj pinaq. Qatzij chi rajawaxiik newasaxeel toq k'oola jun u'l ntzaaq ta piroclásico, pru jawra naa'ooj nuyonaj kaana jaa' naq ruumaak ji'ee' winaqii' ee k'ool b'ar nuub'an wa' u'l (ruumaak ji'ee' b'iyoomaa' mo'sa ji'ee' kik'amoon jaa' utzilaj taq uleew k'in xa majo'n rub'eeyaal chi nchumixa jaa' uleew jaa' nuk'isb'aj k'aa ra' k'eeleem chu wach ruk'iyiwaal). Jaa' ruk'iyiwaal utz nb'iixa tzra "julee' ruuwach ch'a'ooj chik" (véase McAllister y Nelson, 2013) ruumaak nuuk'om rii' ruk'iin jaa' ch'a'ooj xb'antaja. Xa ruumaak jaa' naa'ooj xb'anowa poqon majo'n nuuk'on chi jaa' tnamit ee k'oola chu wach ruk'iyiwaal "k'oola pa kiiwa' chi jaa' achnaq majoon chi ka kumaal ji'ee' k'in kojtaqin chi rajawaxiik nkimol ruuchii' kito'iik k'in k'amoj rii'iil, ma ruyoon ta tzra kik'asleemaal, kaa ra tzra chi nkeewil jaa' xkitzaq rumaal ch'a'ooj" (McAllister y Nelson, 2013: 40).

Jaa' to'oneem kixiin winaqii' chu paan jaa' 2005 xunaataaj jaa' to'oneem toq xb'antaja kimik rixin 1990.

Kaa ra' ajni juunaam tib'ij pa juunaa' 90, toq xb'aana kimik, ee ajru' la nimaq tnamit xk'ib'ij chi nkito' jaa' tnamit. Kaa ra' chqaa' xuub'an toq xq'aaxa Stan, ee k'iy qach'aalaal ee rixiin julee' chik tnamit, wi'atnamit, xepeeta chi qatoo'iik.

Jaa' tnamit xumestaj kaana jaa' jolojoxinaq wa chu paan jaa' ruk'iyiwaal, xsamaaja pa rub'eeyaal, to'oneem k'in k'amoj rii'iil.

Ninaataj chu wa chi xinch'ob'oona tzriij xa juun xuub'an jaa' tnamit, xkiya' kik'u'x ji'ee' winaq xekowina xkisiipaaj achnaq runujilaal kanma. Naatz'at chi jaa' tnamit jiiij xa juun xuub'an jaa ra' ramaaj toq qas k'oola b'iis oq'eej.

Ch'ob'ooj k'in ruk'ulub'aaxiik rixin naat

Toq xq'aax kaana chi majo'n utz ta xeela jaa' b'anoj jaay pa Tzanchaj, jaa' gobierno xuub'an jun tziiij chi xeniman ta jaa' tnamit xeb'a'eela t apa taq'aaj ruumaak tzra k'oola k'iy uleew b'aar tzra nek'eje'a wa'.

Xkaajo' ta xoqkeetaqeela jun praj chik. Qas nimalaj tijoq q'iiijil tzra, ajoj xqak'utuj na jun molon rii'iil pa Casa Presidencial pan Ixiim Uleew chi xb'eqab'ij chi ma utz ta chi qaawach, chi jaa' gobierno nraajo' noqrुक'am eela pa jun k'oolib'al ma qixiin ta.

Xa kaa ra' jaa' tnamit majo'n xraajo' ruumaak juun wa chik na clima k'in chqaa' naat k'aa ra' nek'eje'a chuwach kib'aanikiil k'in kik'oolib'al naab'eey.

Kaa ra' xkib'an video rixin taq'aaj. Jaa' ixix xkixb'a'eela pa taq'aaj, nya'a' jun utzilaj uleew chi wa' maski xa ka'ka' k'aam uleew chi ka jun jun alaxik. Nesiipaxa waakx, ak', karne'l. nqaaya' chi wa julee' uleew chqaa' nib'an itiko'n, nya'a' chi wa ija'tz k'in ichaaj. Pru jaa' winaq xkib'ij "cha qamaak ajoj majo'n nqojob'ej ta noqb'a'eela pa taq'aaj".

Jaa' k'a majo'n xkaajo' ta tnamit xeb'a'eela naat, xmajtaj k'a rukonoxiik chi utz jaa' uleew. Jaa' alaxik ee taraan tzriij jaa' Comité rixin Nuk'uuneem chqaa' ee kinuk'uun chik jun Comité ee rixin kanon uleew jaa' toq xb'erila' febrero rixin 2006, jaa ra' toq majo'n xajob'ex ta jaa' ruchoolaaj nuk'uuneem chu wach uleew xuuya' jaa' Iglesia católica pa uleewaal rixin Tzanchaj.

Qiloon chik jun uleew jaa' ruub'ii' Pachabac. Tzra xub'ij chi qa ri'j chi majo'n utz ta chqaa', ruumaak Pachabac, k'oolib'al rixin nimuuqa rumaal ya' owi k'oolib'al rixin ch'ab'aq. Kaa ra' majo'n utz ta nk'eje'a ta tnamit

tzra. K'a jaa ra' xqb'a'eela pa Chuk Muk, jaa ra' k'oolib'al nim rumaq'anaal, tzra xek'eje' wa' qati't qamama' xuub'an kaana k'iyilaj taq juunaa'. Jun tnamit qas ojeer, k'a jaa' toq xpeeta majooj kumaal española, toq tzra xkiya' kaana jawra k'oolib'al.

Jaa' ruq'aaxan kaana Chuk Muk chi kikoolib'al maya, xuuya' jun rib'iyaal nim ruuq'ij tzra jawra ra' nuk'uuneem. Chu paan jaa' tzij nchoola chi Chutnamit (owi Chuitnamit) tib'ij tzij tnamit k'in chi "Chuk muk" tib'ij tzij kumuk. Kaa ra' k'oola nk'utuwa chi jaa' ojeer taq maya tnamit tzra xek'eje' wa', ruumaak chi xkikaanooj k'oolib'al b'ar majo'n wa' ruk'iyiwaal. Jaa' saamaaj rixin arqueológico xb'aana tzra, xtichoola pa jun tanaaj chi qaawach opona, xuuk'ut aab'aj rixin juyu', jaa' ee k'oola julee' winaqii' xkich'ob' chi jun k'oolib'al jaa' nqaaj wa' u'l.

Juun tzra achnaq xkib'ij, kaa ra' chqaa' cabecera rixin tnamit k'in ji'ee' ee ri'jaa' rixin tnamit, chi jaa ra' k'oolib'al majo'n utz ta chi nb'aan ta nuk'uuneem tzra, ruumaak b'ii'aj Chuk Muk ja ara "pa ruuwa' kumuk" nch'ob' jaa ra' ruq'axaxiik nkib'ij ji'ee'. Nkib'ij ji'ee' ri'jaa' chi jaa ra' k'oolib'al kaa ra' rub'inoon ruumaak qa'jnaq ta raqan ya' xa ruumaak rumoloon rii' jaa' aab'aj, kaa ra' b'i'in chi ka ji'ee'. Jaa' k'a xqaatz'at ajoj toz xk'oota, maski ma xqatz'iib'aj ta, chi ajoj xqaak'ot la jun 40 centímetros jaa' jul k'in jaa' xqiila jaa ra' aab'aj, jun nimalaj aab'aj k'o la ki'i metros pa ruuwa' la ra' juyu' peenaq wa'. Tib'ij tzij, jaa' ri'jaa' qatzij nkib'ij, jaa ra' k'oolib'al k'oola chuuwach chi npeeta u'l. Ma jun rub'eeyaal ta neq'axaxa tzra. Jaa ra' xuuk'ut jaa' arqueología.

Jaa' xb'antaja tzra b'eenam pa Chuk Muk, anij k'o wa wach'oj rii'il k'in ti'oj rii'il tzrij, ruumaak ajni pa ruutzij juun chi ka winaqii' xb'aan tzij ruk'in:

Jaa' tnamit ee rixin aawee' rixin [...] Ixiim Uleew majo'n quk'in chi k'o ta rukowil qaachii' chi xqob'a'eela jutij b'ar xek'eje' wa' qati't qamama'.

Jaa' toq xuukoj rii' jaa' Procuraduría rixin Derechos Humanos, ji'ee' xkito' jaa' naa'ooj chi melojeem pa kuuleew ati't mama', xya'a k'aas chi nb'aana jun runik'oxiik jaa' ruk'iyiwaal ruumaal CONRED utz k'aa ra' nuub'ij wi utz kow tzra kik'oolib'al winaqii'. Jaa' rusamajixiik rulooq'iik jaa' uleew jaa ra' qas nim k'in k'aayeeew xuub'an.

Jaa' ruk'iyiwaal xuutz'at jaa' Estado jaa ra' majo'n jun finca ta jaa' xa juun rajaawaal, jaa ra' ch'i taq uleew ko'koj, ee k'iy raajaaw. Ee k'ola 300 owi 350 raajaaw, chi jaa' gobierno majo'n nraajo' ta nuub'an ta tzij rixin looq'ooj kuk'in chi ee q'axinaq ta 300 rajaawaal.

Jaa' ch'i taq uleew xeelooq'a' pa junjunaal, jaa ra' xuuk'om k'iyilaj ramaaj, chuuq'a' k'in paq ajni' ch'ob'oon. Pa k'isb'al, xlooq'a' k'iyilaj taq uleew.

Jaa' ruk'uutal uleew aawee' nb'iix tzra parcelas owi cuerdas, jaa ra' ch'i taq taas rixin uleew ruk'aan 30 metros raqan k'in 30 metros ruuwach, xa tach'ob'o jun ruuwach uleew kajparaaj juunaam. Jaa ra' uleew k'oola kuk'iin kunujilaal ji'ee' aj tnamit k'in qas ee k'iy rajaawaal, tach'ob'o na pa jun tz'alam rixin ajedrez k'in rajawaxiik chi nqaak'om chi junjunaal kajtzuk'. [...] Jaa' xuumaj b'iineem saamaaj, ji'ee' rajaawaal uleew, xkimaj rujotob'aaxiik rijilaal. jaa' ruub'ii' jaa ra' especulación. Xa ruumaak toq xmajtaj rij ruchoolaaj majo'n xb'aan ta kowiineem chi ruloq'iik jun nimalaj uleew, jaa' b'aar ta xtik'eje' wa' jaa' k'aak' tnamit, xa jiik chi jub'aa' jub'aa' xloq'a' uleew k'in xyuuja', "jawra majo'n xuk'ayij ta, jawra xuk'aayij", "jawra majo'n xuk'ayij ta, "jawra majo'n xuk'ayij ta, jawra xuk'aayij", xa ruumaak xmajtaja ruloq'iik jaa' uleew k'in majo'n pa rub'eeyaal ta, tach'ob'o na pa jun ajedrez majo'n k'o ta niik'aaj ru piezas. Juun chik, xoqok na chi xqukisaaj na julee' rub'eeyaal rixin ley, ruumaak chi xjote' oxi', jo'oo' muul ja rijilaal jaa' uleew ruumaak jaa' especulación. Rajawaxiik chi xqukisaaj na jub'aa' ruchooq'aaq' qaawa' utz k'a jaa' winaqii' nekowin ta nkik'aayij jiik rijilaal. Jaa ra' jaa' naab'eey ch'akooj, nloq'a' jaa uleew rajawaxiik kixiin ee 915 [alaxik], nya'ook chik na' jaa' rixin nimaaneem.

Jaa' toq pa'l chik ruuwach jaa' uleew, jaa' b'anoj jaay rixin Chuk Muk, xuuk'om rii' chi ne'ooki julee' nimaq taq agencias gubernamentales k'in ee rixin cooperación internacional. Juun chi ka winaqii' xb'aan tzij ruk'iin xub'ij jaa' saamaaj owi ejqale'n xkib'an ji'ee'.

¿Naq ntz'atowa k'in naq nloq'owa uleew? Jaa' Secretaría rixin Agrarios, jaa' Dirección rixin Catastros Inmuebles (DICAVI). ¿Ee chi naq taq neb'anowa? Jaa' Secretaría k'in jun programa Pro-Hábitat rixin Naciones Unidas jaa' xoqto'owa ¿Ee chi naq netz'atowa jaa ra' loq'oj uleew? CONRED, jaa' Secretaría rixin Planificación, nub'ij kan jaa' SEGEPLAN k'in jaa' programa rixin Hábitat. Jaa' chi nimajtaja naq nb'aan tzra, jaa' Secretaría rixin Coordinación Ejecutiva xoqruto', jaa' Secretaría, jaa' Coordinadora Institucional rixin Asentamientos Precarios ¿Ee chi naq ta nesamajina? Jaa' Coordinadora Institucional "Programa Pro-Hábitat". Jaa' chi nimajtaja rub'aaniik, k'oola jaa' subsidio rixin Fondo Guatemalteco rixin FOGUAVI k'in Programa Pro-Hábitat; aawee' xyaataja si'p rixin Unión Europea, si'p rixin Naciones Unidas, chi nb'anataja jaa wa' ch'i taq jaay. K'in k'a jaa' ra' xe'ooka, jaa' Cooperación Española, chi runujilaal ruk'iin Chuk Muk; Coordinadora Institucional, Instituto Técnico de Capacitación rixin Occidente (INTECAP). Jaa' ch'ajch'ojilaj ya', jaa' Instituto rixin Fomento Municipal, jaa' Secretaría rixin Coordinadora rixin Presidencia, jaa' Fondo Nacional rixin Paz. [Tzra] energía ji'ee', jaa' nik'oneel rixin CEP Ixiim Uleew, jaa' rujaachiik eléctrica rixin Unión Fenosa DEORSA k'in DEOCSA. Tzra tijooneem, Ministerio rixin Educación, Secretaría Ejecutiva rixin CONRED, Programa Pro-Hábitat. Producción Agricultura k'in Ganadería, Ministerios, Programas k'in Secretaría rixin Planificación, INTECAP, Programa rixin Naciones Unidas. Jaa' salud, Ministerio rixin Salud.

Jun chi ke ja mookaaj xkeeb'an jaay chi paam Chuk Muk jaa ra' Fundación Guillermo Toriello. Jaa wa' mookaaj xkeeb'an jun saamaaj rixiin ja b'anoj jaay, cha nk'ula' opoon ja winaqii', kani' julee' mook chik k'oola rjalono wi' ri', kani' rixin jar Estado, qas xsamaja pa rub'eeyaal ma k'o ta itzeel tz'atoon ri'iil ruk'aan to.

Ja najb'eey ramaaj rixin ja Chuk Muk xb'antaji 2007 qas pa rub'eeyaal siwaan tnamet q'etoon riiij ruuwach, k'oola jun winaq najb'eey aal, jaa ra' xchomarisani ja rucholajiil ruk'in ja gobierno rixin Najb'eey aal Berger. Ja saamaaj xb'ana ma k'o ta b'anib'aliil chi paam. Chuk Muk 1 k'oola ja jaay k'in xoraal qas ko'la kani' julee' Chuk Muk chik, jaa wi' rejtaliiil ja xoraal ri' 7 por 14 metros.

Ja Najb'eey aal xq'ax kaan Berger xuuloq' kaan ja najb'eey xoraal, xuub'an kaan 75 jaay, xb'an jun jul rixin ja keeyaa' ja winaqii' majo'n nb'eta ya' chik, xya'a chi ke ja jaay, electricidad, xjaq kaan b'eey. Xeeq'axa 75 winaqii' (mookaaj alaxiik) (..) 2005 nimaq taq jab' xuub'an, 2007 jaa ri' ja najb'eey taq winaqii' xeeb'e, ka'e' juunaa' xek'eje'a pa taq qojoon jaay. Ka'e' juunaa' ma rixiin jun qajoon jaay ta, b'aar xek'eje'wa' qas maxko' k'ayeew.

Keeb'an ja najb'eey, ja ruub'ii' Chuk Muk 1, (...) xar wa ra' (...) ma xnimax ta ja qab'anib'aliil, maxko' nk'atzina chi ke ja winaqii'. Xkeeb'an jun ruuq'a' tnamitkani' ja ruuk'u'x tinaamit. Ronojeel ja jaay qas kik'uwaan kii', xa juun ja b'eey, ronojeel ja jaay kik'uwaan kii', jun chik b'eey, toq ajchanolaa'ii', k'o taq kichokopii', k'oola b'aar nkek'ol wa' ja kiixiim, keesii', ja jaay ma k'o ta kaji' paraaj qas ti ko'la. Ma tiq'ax pa keewii' ja qab'anib'aliil xar wa ri' maxkola' rajawaxiik chi ke ja tinaamit.

Jaloon rii', ja rachib'al rixin Chuk Muk II, III y IV ja xb'an chi re ja jaay xk'am opoon ja gobierno rixin Iximuleew, ja to'oneem xkeeya' to ja mookaaj internacional k'in mookaaj ja civiles, keera' najb'eey taq aal rixin tinaamit. Ja xoraal k'oola 150 metros cuadrados chi ke mookaaj alaxiik, 56 metros cuadrados jaay xb'ana. Ja lotes kixiin ak', tuuj, tijko'm, sii', kuuch k'in b'aar nya'wa' ja tziyaq (Aguirre Cantero, 2011: 183). Ja rucholajiil saamaaj k'iy moolooj rii'iil xb'ana' tzra kumaal mookaaj k'in winaqii' Ajtz'utujilaa'. Ja chomarisaneem tzra ja b'anoj jaay. Jaa wa' k'amoj rii'iil ruk'iin ja Najb'eey Aal rixin Iximuleew k'in rachib'iil chqaa' ruk'iin tnamitTz'ikin Jaay, ee k'oola' cofradías k'in najb'eey xtool, jaa wa' nim saamaaj xb'ana.

Ja xb'ana jun k'amoj rii'iil ruk'iin tnamitk'in Gobierno, xar wa ra' ja Gobierno ma xuutz'aq ta tziij toq xb'anataj (...) rajawaxiik jun k'amoj rii'iil ruk'iin Njab'eey Aal rixin tnamit(...) ¿Naq k'aara' jun k'amoj rii'iil?, jun k'aak achinaq, jaa ra' jun naa'ooj tinaamit, xkeech'ob' qaaj (...)

Chi paam 2007 xqaaya' ruuwii' qaaq'a' jun k'amoj rii'iil ruk'un Estado chi paam Palacio Nacional xqajux kaan, xiim kaan chi utz ronojeel achinaq rixin ja jaay. Jaa ri' jun nimalaj k'amoj rii'iil xb'anataj. Toq k'aara' xpeta jun k'amoj rii'iil chik rixin 1990, xqaaya' kaan ja ruuwii' qaaq'a' ruk'in jar Estado ma ke'ooka jar Ejercito chi paam ja tinaamit. Ja ruukaab' k'amoj rii'iil xch'akona ja Tz'ikin Jaay rixin iik' marzo rixin 2007 rixin ja b'anoj taq achinaq.

Ja saamaaj b'aar xk'achojwa' chi waqii' iik' ruk'iin ja Gerencia rixin B'anoj Jaay maxko' mookaaj xek'eje'a (Gerente rixin Consejo rixin Desarooloo, SEGEPLAN, Naciones Unidas, Autoridades rixin Manejo rixin Cuencas Sostenibles k'in jun ONG, Vivamos Mejor). Jaa wa' saamaaj k'oola chi paam ja b'anoj jaay kani' "Tijob'al Jaay, Aq'omab'al jaay, ya', ruub'eey ya', ruub'eey q'ijlooneem, rixin xukuuleem, ruk'ojlib'al ojeer taq jaay qas xchapa chi utz ja b'anoj taq jaay pa taq xoraal b'aar ma qas ta k'o wa ruk'ayeewaal". Ja b'anoj taq jaay Chuk Muk jun ksan achoq'aaq' xb'ana, xb'ana "k'ojlib'al rixin jaay k'in ee k'oola ja tinaamit" Tz'unun Ya', Barrio Jo'oo' rixin San Marcos, Xe' Kuku' Aab'aj k'in San Lucas.

Xk'achooja, ja mookaaj rixin ja b'anoj taq jaay k'in ja ruuq'a' tnamitxb'anataj k'a kumaal ja winaqii' k'in ja k'amoj rii'iil:

Jaa wa' rachib'al xb'ana kumaal konojeel tinaamit, kani' xkijob'ej je'ee', rajawaxiik nk'ax jun ka'e' taq naa'ooj tzra jar achib'al rumaal rupuwaqiil, ja jaay qas nuub'an ja xoraal.

Je'ee' xkemaj rusamajixiik, ja Tinaamit, "Naq tzra xk'eje' kaan waawee' ri'" Mani', keewa ra' (...)"'. Je'ee' xkik'axaaj. Xkib'ij chi we, xa jalaal maja'n xtik'achojaja. Ka'e' oxi' q'ijij maxko' k'ayeew xqaq'axaaj, ma k'o ta ramaaj. Xsik'ixa ja taa' rixin tnamitcha nb'ij chi kan. Xeeqaja', xb'ix tzra, je'ee' xkib'ij tzra pa tzob'al, k'in kastilla , k'in xb'ij chi "kan" ja rucholajiil ja saamaaj, (...) jun nimalaj ch'akooj rixin ja tnamitb'aar nek'eje'wa' ja winaqii'.

Jaa wa' xoraal qas nim tzra ja b'anoj taq jaay, xkanox chik na k'in xwiltaja jun ya'ool pwaq. Xk'achojaja, jaa wa' mookaaj xkowina xtzijon ruk'iin ja Gobierno k'in ja qas rajawaxiik tzra tnamitrixin ja b'anoj jaay.

Xqamol ruuchii' ja puwaq rixin FOGUAVI, jaara' mookaaj nb'anowa ja jaay rixin Iximuleew, kuk'iin julee' mookaaj chik toq k'aara' jar uleew rixin PNUD k'in xuk'am rii' ruk'iin FONAPAZ. Xa juun xb'ana k'in xa juum ja qulaaj xuub'an, jar ajtz'ijb' rixin ja Reconstrucción, k'oola rixin Gobierno, xar wa ri' kow ee chapon.

Ja nak'uwaaj keeb'eey k'in ee k'oola tnamitjun saamaaj nim k'in qas utz xeela.

Ruutziiij jun winaq ja xk'ota ruuchii':

Rajawaxiik nq'ax pan aawaa' (...) rumaal chi ja tnamitxqeq'et, xkib'ijj k'in xkich'ojijj ja rukowila keechii', cholajiiil k'asleemaal. Jaa ra' nq'axna pan aawaa', (...) pa taq pedazos, chi jun nunaal negociación (...) xch'aka rumaal ja mookaaj xb'ana, k'oola yuqub'al kalm tzra ronojeel achinaq.

Rajawaxiik ntz'ata jun rub'eeyaal achinaq ja nkanoxa rumaal najb'eey aal owi rijaa', chqaa' Tz'ikin Jaay, k'oola rchoq'aaq'. Ja k'oola rvara maxko' ruchoq'aaq'. Nk'axaxa k'in nya'a ruutzijj.

Ja rk'eleem pa tinaamit, xtziyoja, xch'ob'a, xtz'ata, xkek'am ja xkik'axaaj, xkib'ijj, ma ja ta chik rixin ja ch'ob'a, ja naa'ooj xpeta rixiin jun tnamitchik, xar wa ra' k'oola runaa'ooj jaa ra' matajinaq rb'aniik.

Ja saamaaj xb'ana, maxko' tnamitxkeemool kii' chi rijj k'in mookaaj xech'akona, nuuk'ut qatzijj chi saamaaj xb'ana, kani' rb'anoon jun Estado qas itzeel, pa keeq'a' nimaq taq winaq k'o wa'.

500 juunaa' itzeel oj tz'atoon, yajoon k'in nq'ax na pan aawaa'. Toq juun ma ti q'ax pa ruuwaa' jani' jar Iximuleew. Ma ti q'ax pa ruuwaa' ja b'anoon chi qe kumaal ja winaqii' (..) ja mayab' taq tnamitchi paam jaa wa' tnamitri', jani' ja saamaaj chi paam, jutijj chik k'oola jachoj rii'iil, jachoooneem, itzeel tz'aton rii'iil k'in yojooneem.

Xb'ana ja b'anoy jaay pa taq fases, xa k'a rumaal xeq'axaxa ja winaqii' Chuk Muk toq xk'achoj ja najb'eey fase. Jaa wa' saamaaj ee k'oola winaqii' k'iy q'iij xkeeb'an to b'aar ya'oon wi' chi ke b'aar nek'eje' wi'.

Ja gobierno xuub'an kaan to k'oola (Álvaro) Colom pan ajninaq xb'ana "keqaq'axaaj ja winaqii', ja jaay ja k'oola, ma k'o ta ruuyaa', ruub'eey, ma k'o ta rixin tz'iil taq ya', ma k'o ta luz" ma kekowin chik nek'eje'e pa taq qajoon k'ojlib'al.

Ja k'isb'al taq jaay xb'ana xjacha 2010 ee k'oola mookaaj xeeq'axa ajninaq rumaal xib'en rii'iil rumaal ja q'aqal jab' Agatha xpet chik jun u'l chi kii' kani' xuub'an kaan. Toq xkeetz'at ja Agatha maxko' winaqii' ee k'oola pa qojooneem k'ojlib'al, pa taq kaawaan owi pa jaay Panab'aj owi Tzan chaaj. Jaa wa' k'isb'al taq winaqii' ja xeq'axaxa chi paam ja Chuk Muk toq k'oola ja q'aqal jab'.

Rumaal q'aqal jab' Agatha. Ojoj oj oxi' nojb'e rumaal ja q'aqal jab'. (...) Ma kanta (ma k'achoj naq ta) ka' k'oona energía k'in ya' toq xojb'e.

Toq xpeta jun chik q'aqal jab' Agatha chi paam 2010 xar wa ra' ja winaqii' kixb'en kii', nkik'axaaj ja juyu' nooq'a: jun achinaq nkik'axaaj nkib'ij ja winaqii' jo' pa tinaamit. (...) nqak'utuj chi eewe (Najb'eey Aal) taya'a' chi qe ja jaqab'al chi jaay, oj k'o chik pa ruk'ayeewaal maltiyoox tzra Dios ja Najb'eey Aaal ma Manuel Reanda xuuk'am to ja jaqab'al chi jaay k'in xojpeti, xojk'eje' waawee' Chuk Muk, ma k'o ta ya' k'in luz, xa na ta k'a, oj k'o chik pa jun jaay chuuwach b'aar oj k'o wa' najb'eey pa taq qojoneem jo'oo' juunaa'.

Chi paam 2014, xb'ana nimaq taq jaay, k'oola oficina rixin saamaaj, xar wa ra' chqaa' k'oola jun aq'omab'al jaay k'in tijob'al, ronojeel jar achinaq k'oola ja tnamitxk'eje'e.

Tzra nimaq taq jaay rixin tinaamit, kani' CAIMI jaa ra' jun Centro de Atención Integral Materno Infantil, jaa ra' najb'eey xb'ana. ¿Naq tzra? "Jaa ra' nk'atzin chi qe". Ma jun nik'ajal ta aq'omab'al jaay, "Jun Centro de Atención Materno Infantil". Tijob'al jaay chaqaa': nsamaja nimaq'a' k'in taqa'j q'iij, ma xa juun ta "Ma kanta, ka'e' jornadas" "ka'e' niveles utz", b'aat k'o wa' ejtz'aneem, la utz neetz'at "utz, nkeeb'an ejtz'aneem", "kan, nqajob'ej ja jun nimalaj ejtz'aneem" naqaaj k'o wa' ronojeel.

Jar tnamitb'aar ee k'o wa' k'iy winaqii' maxko' rub'eeyaal rk'anto, ja kaja' sectores nkikomoni' rii' ja Najb'eey Aal. Najb'eey sector I k'oola 75 jaay, ruukaab' sector k'oola 298 jaay, roox sector k'oola 315 jaay, k'in ja ruukaaj sector k'oola 237, ronojeel taq jaay 925. Ja

chomarisaaneem ruk'in Estado k'in ja jalajoxinaq rub'eeyaal saamaaj nb'ij chi maxko' achinaq ma ruyoon ta ja samajib'al k'oola chqaa' rub'eeyaal:

¿Naq nqaab'an tzra ja rub'eeyaal saamaaj? (...) ja naa'ooj xpeta kuk'iin winaqii' k'in maxko' achinaq xk'atzina rumaal ja b'anoj jaay, b'aar nk'atzin wi' naa'ooj nya'a, to'oj rii'iil, rucholajiil rixin ja tzijoooneem, k'amoj rii'iil k'in ksan achoq'aq' kuk'iin tnamitk'in gobierno, ja rixin qab'anib'aliil tzra rub'ixiik ronojeel taq achinaq k'in saamaaj b'aar neqajwa' ja naa'ooj: k'in K'amoj Rii'iil jaa ra' qas rajawaxiik pa tinaamit.

Ja saamaaj xkanoxa rchoq'aaq' rb'ina'aan cohesión social k'in rajawaxiik ja nb'ana rixin Ajaaw. Chi paam Chuk Muk xya' kaan 30 k'ojlib'al rixin kotz'i'j, qas q'ijix riij ruuwach jar achinaq rixin ojeer. K'oola ja k'ojlib'al xpeta k'in xya' rub'eeyaal qas ta jun saamaaj ch'akab'al paq , ma xb'ant chik ta, k'oola julee' xb'an chik, xtika' awan, qas ch'it ko'l ja rk'amaal, tzra rchajixiik.

Xar wa ra', chqaa' xya'a ja familia ja ma xetz'iloq ta rumaal ja jab', xkichajij ja koochooch k'in kuuleew b'aat xpet wa' ja u'l, maxko' rk'ayeewaal qajb'een chi paam ja Chuk Muk, xtiqatz'at k'a ra'.

Cholon K'asleemaal rixin ojeer

Chuk Muk jun k'ojlib'al maxko' cholon k'asleemaal rixii. Xa k'a rumaal ja Gobierno xuuya' rub'ixiik chi ja tnamitche la' nk'eje'wa', rumaal xwiltaja achinaq che la' maxko' rub'eeyaal ja chajiin b'eyomaal. Ee ka'e' winaqii' xk'ot keechii' tzra:

Ja gobierno nb'ij k'a "tatz'ata, ma qojkowina". Chqaa', ja Ministerio rixin Qab'anib'aliil k'in Deporte xb'ij ma katkowina nya' k'iy jaay, jun xoraal maxko' achinaq chi paam, jar achinaq chajiin kani' nb'ij ja ley rixin Guatemala, ma katkowina naab'an achinaq tzra.

Xb'anataja xqaloq' ja chanoj b'aar k'o wa k'iy achinaq, qas k'oola qab'anib'aliil tzra. Xqawil k'iy taq achinaq chi paam ja Chuk Mik rb'ina'an k'ojlib'al rixin terraza.

Ja tnamit xtz'ato wa' ja Chuk Muk jun k'ojlib'al kixiin ati't mama' maxko' ruxajaniil chi paam, jaa ra' qas rajawaxiik, xtz'at na chi utz b'aar tzra xb'an wa' ja jaay, xkek'am kii' ruk'iin jar Estado xb'anta jun estudio tzriij kumaal nimaq taq winaqii', b'aar nb'anwa' ja jaay. B'aar ma utz ta wa' nb'ana ja jaay, xya' kaan ja k'ojlib'al rixin ja b'anib'aliil owi nk'eje' kaan rixin kotz'i'j rixin ja tinaamit. Ja nk'atzina chi qe ojoj nb'ana jaay, xar wa ra' ma ti kamisaax riij ruuwach jar achinaq k'oola che la'.

Jaa wa' naa'ooj xya'a chi ke rumaal Instituto rixin Arqueología k'in Historia rixin Guatemala (IDAEH), je'ee' xb'ina "utz nak'ot jul, utz nb'an jaay, b'ar ma utz ta wa', b'ar utz wa' nojisaxa k'in nb'an chik ja jaay k'in b'ar ma tiya'kaan wa' ja ntika kotz'i'j". Cha nb'ana ja jaay jaa wa' naa'ooj rajawaxiik, ja Oficina rixin B'anoj Jaay rixin Q'atab'al Tzii'j xkib'ij tzra jun Comisión rixin Arqueología jun juunaa' q'axnaq kaan ja u'l. Ja saamaaj rixin arqueología xk'am to rumaal Fundación Guillermo Toriello, k'in ja Vivamos Mejor. Xesik'ixa ja najb'eey taq winaqii' ja xketij rupoqonal rumaal u'l chi paam Panabaj cha nb'ana ja saamaaj. Jun mookaaj ee arqueólogos rixin Universidad rixin San Carlos – Guillermo Chocano, William Salalá k'in Sergio Cuyán –xkeeya' naa'ooj chi ke jar ajsamajma'. Ja xb'ixa kumaal ja winaqii', xkemol kii' lajuuj winaqii'.

Jun chi ke jar arqueólogos xb'ij chi ja saamaaj nb'ana k'in ka'e' rajawaxiik- "ma tiq'ila ja b'anoj jaay rixin Chuk Muk" rumaal maxko' nk'atzina chi ke ja winaqii' k'in "neto'ona ja tnamitk'in ja nya' koochooch chqaa'". Toq ja maquina nuujaq ja b'eey k'oola nuuwil owi nq'ila ja saamaaj k'in ja mookaaj arqueólogos ne'oka. Ja saamaaj xkeeb'an maxko' achinaq xkeewiil rixin ojeer taq winaqii' kani' tiestos, vasijas, aab'aj, jade k'in jun k'ojlib'al rixin xukuuleem maya, kani' jun nimalaj k'ojlib'al:

Toq nojb'e tzrij jaqooj b'eey, nb'a jun arqueólogo, jun diseñador, jun antropólogo k'in ja tractor chi qii'j. K'oola jar aab'aj nuk'ut rii', nuuk'ut aab'aj zoomorfas kani' rpalaj tix, k'oola kipalaj k'ooy; ja chaq'a' nk'axa ja rub'eeyaal saamaaj, kuk'iin ja winaqii' rixin comisión rixin diseño rixiin urbanización rixin jaay.

Ja Comisión rixin Arqueología chqaa' xtzijona ja maxko' rajawaxiik ja saamaaj nb'ana rumaal ja u'l xpeta: "Ja arqueología xojruto' ojoj". Nojkeje'a chi paam jun k'ojlib'al, kuk'iin awachib'iil qas jun ki'koteemaal k'in neela' ja b'iis oq'eej, rumaal maxko' winaqii' xekama. Chqaa' ja mookaaj k'iy xkojtaqii'j rumaal jar achinaq xb'anataja k'in julee' chik rixin Guatemala k'in México.

K'oola ramaaj maxko' k'ayeew ja saamaaj. Jun k'amab'al tzii'j ri', k'oola kaminaqii' xewiltaji k'in k'oola 30 vasijas qas b'anon rub'aniik, xwasaxi tzriij jun nimaaneem k'in pan ejqaal:

Ojoj rajawaxiik juun xqab'an k'in k'oola naa'ooj tzriij, jaa ra' qab'anib'aliil kiya'oon kaan ja nimaq taq aacha xek'eje' ojeer.

Jaa ra' qas utz, qojtaq chi qaxiin ojoj ja qab'anib'aliil.

Ja xwiltaja nb'ij npa'b'axa ja saamaaj rixin jun tijob'al jaay, nb'ij jun chik ja diseño nb'ana maxko' naa'ooj xuuk'am to. Xsik'ixa ja Najb'eeey Aal ma rojtaq ta naq nuub'an, xsik'ixa ja ri'jaa' xkek'am eel jun Ajq'ijj xb'ana jun xukuuleem tzriij toq k'aara' xya'a jun permiso chi ke cha nb'an seguir ja saamaaj, xar wa ra' kaamiik k'oola jun cinta q'an k'in chajiin kumaal policia. Jun winaq xk'ot ruuchii' xb'ij jaa wa' "maxko' ruuquul" tzra tinaamit, toq k'aara' "nkek'am kii' jar ee arqueólogos tzriij nojeel achinaq".

Pru kaa ra' jaa' winaqii' neb'eqaaja' nepa'ee'a tzra, nkitz'at, nkiyuq jaa' kiiwa'. Nkiitz'at naq ntajina nel ta, nkitz'at ji'ee' b'ojoy, nul pa kiiwa' jaa' rub'ooniil. Jaa ra' nch'ob' chi nuuya' chi jaa' arqueología xok ta jun ruq'eetaal k'iiyeem chu paan jaa ra' tnamit, qas ta kow ara' xeela.

Ruk'iin jaa' piezas xk'oota xb'iixa chi nb'aana jun museo rixin tnamit, jaa' rub'aaniik richib'iil jaa' runujilaal ruchumixiik Chuk Muk; k'oola chqaa' julee' ya'oj naa'ooj técnicas tzra jaa ra' museo. Ajni xuuchol juun chi ka jaa' arqueólogos, ji'ee' winaqii' xe'ooka chu paan Comisión xkiyaariij chi nb'aana jun ruk'uutiik jaa' saamaaj rixin k'otooj k'in nya'a jun k'oolib'al chi nmoola runujilaal jaa' qatzij chi piezas k'in neloq'oq'oxa. Pre, maski k'o chik jaa' jaay, majo'n xmolotaj ta ruuchii' jaa' rajawaxiik rixin ruyikiik k'in ruk'uutiik jaa' piezas xilitaja. Juun chik na'ojiil xyaataja jaa ra' nmoola ruuchii' rachib'al ee julee' chi ka jaa ra' piezas, jaa' nraajo' chik na jun saamaaj, rutz'aatiik owi ruloq'oq'oxiik.

Jawra ruchoolaaj jiik xk'eje kaana pa ruxulaa' juyu' ruk'iin k'axooj rixin alcalde pa 2012 (Tomás Chiviliu 2012-2016), xa kaa ra' majo'n utz ta ruya'ik ruutza'm xb'aana jaa' saamaaj arqueológico. Jaa' jaay rixin museo jaa' ya'oon rucholaajiiil, xookaa Jaay rixin B'aanikiil k'in jaa' piezas xeb'a'eela pa IDAEH pa capital. Xb'iixa naq tzra xek'amareela chi utz na kiloq'oq'oxiik nb'aana. Jaa' uleew arqueológicas okinaq tikb'al tiiko'n, julee' chik okinaq campo rixin ejtz'aaneem. Wi xtiwilitaja jaa' rub'eeyaal k'in nemeloj ta jaa' piezas pa Chuk Muk, jaa Museo nuumaj k'a saamaaj ara', nuuya' saamaaj tzra tnamit k'in nok k'aa ra' yakb'al rixin turístico. Ee k'o chik jun mookaaj arqueólogos k'ajoolaa' rixin tnamit jiik k'oola nim ruuq'a' kiiwa' k'in kiik'u'x chi nkiya' ruutza'm saamaaj jawra rixin ruutziil tzra tnamit.

Rub'aaniik kaamiik k'in melojeem pa Panabaj

Pa naab'eey taq iik' toq xq'aax kaana u'l pan octubre rixin 2005 xyaataja jun jachooj chi kikojol jaa' tnamit jaa' ee k'oola pa k'oolib'al rixin ramaaj. Julee' alaxik nkaajo' nek'eje kaana pa Panabaj owi Tzanchaj, ee k'o chik k'a julee' xkaajo' chi nkiila jun k'aak' uleew b'ar tzra nkib'an wa' pa ruleewaal norte. Ruumaak ramaaj nim xuuk'om jaa' nuk'uuj pa Chuk Muk, ee k'iy alaxik, pa ch'a'ooj xeb'a'eela, owi niik'aaj –ajni chi ka k'ajoolaa' – owi kunujilaal, pa capital rixin Ixiim Uleew k'in julee' tnamit chik, ee k'o chik k'a julee' majo'n nkaajo' ta neb'a'eela chu paan k'aak' jaay. Chi keewach chi Chuk Muk majo'n saamaaj nuuya' ta, chi naat k'o wa ruk'iin tnamit, k'in majo'n k'iy ta uleew rixin tiiko'n. Pa taq lajujil juunaa' naab'eey chu wach u'l, Panabaj jiik xk'iia chi utz; maski kee ra', k'oola k'iyilaj uleew qas utz rixin tiiko'n, k'in chqaa' b'ar tzra ee k'iy alaxik k'oola kawan.

Jaa' toq xq'aaxa juunaa' k'in jaa' alaxik nek'iia, jaa' jaay, jaa' xtz'aata chi qas nim pa tziiij tzra jun nuk'uuneem, majo'n nkowin chik ta nuusol jaa' rajawaxiik kixiin jaa' winaqii'.

k'oola julee' ya'ol rub'eeyaal [rixin k'ayin loq'ooj], per majo'n nuuya' ajni rajawaxiik, ruumaak jaa' winaqii' jiik ko'koj koochooch k'in jaa' alaxik xk'iia, xa ruumaak k'oola rajawaxiik chi nlooq'a juun qas nim. Kaa ra' xuub'an xeb'a'eela, nepeeta xkich'ak julee' winaqii' chik chi nkiloq'.

Jawra xuuya' jun jotoleem tzriij rijilaal jaa' uleew, winaqii' rixiin pa tnamit k'in julee' chik k'oolib'al xeb'eeqaaja' chi rulooq'iik jaa' jaay, chi majo'n nkiruub'an chik ji'ee' alaxik rixin Chuk Muk. Ruk'iin jaa' k'ayixik tzra koochooch, xa ruuyoon chik jaa' uleew tzra pan uleewaal jaa' utz neb'eeqaaj wa' jaa' alaxik xek'eje'a pa Panabaj.

Jaa' kich'aakooj alaxik ajchanaola' majo'n neruub'an tzra rijilaal kiiwaay, rijilaal kiich'iich', tijoxik k'in utzil wachiil. Kaa ra', jaa' uleew rixin tiiko'n pa Chuk Muk, majon nim ta, ruumaak jaa' k'oolib'al suutiin rijij ruumaal uleew k'oola rajaawaal k'in majo'n ruub'eey rixin chi' ya', xa ruumaak julee' alaxik owi kalk'uwaal xemeloj ta, owi nemeloj ta jun ramaaj, pa Panabaj b'ar tzra k'a k'o na uleew pa kiq'a', owi k'oola yuqulib'al kik'u'x chi nkiila k'aak'. Jaa' kawra noq rutaqeela ruk'iin ruk'iyiwaal rixin achnaq k'oola rajaawaal k'in jaa' uleew.

Jaa' rub'eeyaal qab'iyomaal k'in winaqiil jiik ka'yinaq chi majo'n neruunaq ta kixiin corporativos k'in empresariales, kaa ra' pan Ixiim Uleew, maski chi jaa' Constitución nuuya' k'aas, majo'n nb'antaj ta majooj uleew ruk'aan nimaq taq ruk'iyiwaal, chi nixta juun nuub'an ta jaay tzra.

Jaa' saamaaj rixin Chuk Muk, xuuk'ut na chi ajni jun ch'akooj chi ka k'iyilaj taq winaqii', xeq'iiloxa, pa k'isb'al xupaxij rii' jaa' ruchoolaaj kixiin mookaaj k'in ji'ee' naab'eey aal rixin tnamit, xeech'aaka ruumaak jachoj rii'iil kuk'iin gobiernos toq k'oola k'axooneem rixin administración. Jaa' xkinuk' wa' kii' jaa' organismos xeeya'owa paq k'in ruk'utuxiik achnaq chqaa' k'oola xuuyoj wa' rub'aaniik saamaaj ruk'amon eela b'eey rixin k'iiyeem achnaq rixin k'asleemaal, ajni tzra turismo k'in arqueología:

[Xyaataja] rajawaxiik nb'antaja saamaaj nuuya' ch'akooj, nqab'ii, xa ruumaak xqaaya' kaana runujilaal jaa' praj rixin arqueológica, utz k'aa ra jaa' winaqii' rixin Chuk Muk, nekowin ta nkik'om arqueológicamente k'in rixin turismo, ruumaak chi jun runik'aajaal. Tib'ij tziij, jaa' ruka'yib'al k'in rutz'aatiik jun k'oolib'al arqueológico b'anoon rumaal antropología k'in historia k'oola chik rachib'al ajni jaa' tnamit k'in rutz'aatiik jaa' tnamit chi qaawach opoona, utz ta kaa ra' xb'antaja, qas jab'el turísticamente k'in comercialmente rixin b'anoj k'ayiineem tzra Chuk Muk. Xyaa kaana jaa' b'ii'aaj, kiib'ii' winaqii' rixin Chuk Muk. Jaa' xch'oob'a chi nch'aak ta julee' uleew rixin tiiko'n, per jaa' xch'oob'a chi jaa' jiik rusiipaan kaana jaa' iglesia tzra Panabaj, jaa' ra' uleew jiik xyiik kaana, xkooja tzra tiiko'n kixin winaqii' rixin Chuk Muk. rixin Chuk Muk. [K'a naat jub'aa' k'oola,] kaji' kilómetros k'o wa'. Kaa ra', per tzra toq xpeeta k'aaxooj rixin gobierno, xtzoqopitaq kaana.

Juun chi ka winaqii' xq'iiloxa xub'ii' jaa' rajawaxiik rixin tnamit chi k'oola ta jawra uleew rixin tiiko'n, nkowin ta nuuya' saamaaj aawee' ra. Kaa ra', xub'ii' jaa' majo'n jaay xeruuk'om eela naab'eey taq aal chi nb'antaja jaay Chuk Muk V k'in VI, utz k'a jaa' tnamit utz nk'eje'a tzra. Nuuk'om opoona rii' ruk'iin jaa' rajawaxiik k'oola Chuk Muk I – IV, ajni b'anoj tzaaq pa taq b'eey, runuuk'iik' jaa' bombas rixin ya', rupa'b'aaxiik jun k'oolib'al rixin nixti', rub'aaniik k'oolib'al rixin ejtz'aaneem kixin ak'aalaa' k'in k'ajoolaa' q'apoojaa', kaa ra' tzra rukanoxiik jun b'eey rixin chi' ya'. Per majo'n chik to'ooneem rixin cooperación internacional. Majo'n chik k'amoj rii'iil kuk'iin embajadas, ruk'iin gobierno nacional, nixta ta k'a moolaaj internacionales. Chi xb'antaj ta jawra utzilaj taq saamaaj qas rajawaxiik:

Jun siipaaneel nim ruchooq'a', k'oola ruupaq; jun gobierno central runujilaal ruuk'u'x política k'in jun tnamit qas nuukoj rii'. K'in nuk'uuneel chi kikojol.

Jaa' chi ka juun ki'i' winaqii', Panabaj k'in Tzanchaj ruyikoon jun rejtaal q'axinaq na chuuwach jaa' ruk'iyiwaal k'in jaa' qas rub'iyaaal chi k'oolib'al rixin nim ruk'iyiwaal jaa' ra' jun rub'aaniik majo'n nuuya' k'aas tzra jun utzilaj k'asleemaal, ruumaak majo'n naab'eey taq nimaaneem ajni tzra ya' rixin ntiija', aq'omab'al k'in tijob'al. Ee k'oola julee' chi ka winaqii' nkitz'at chi jaa' kawra nb'iixa tzra ki'i' cantones, utz nch'oob' rii' nimajtaj kaana jaa' ra' uleew ruumaak nimaq ruk'iyiwaal, nukisax ta ruuyoon tikb'al tiiko'n.

K'iy tzii'j nkib'iij ji'ee' winaqii' chi Panabaj k'in Chuk Muk chi xa juun k'oolib'al: jaa' alaxik jiik nek'iia k'in jaa' uleew k'in k'oolib'al pa Chuk Muk majo'n nkowin ta nuk'ulub'a jaa' k'iiyeem rixin tnamit, ee k'iy alaxik kijachoon kii' chu paan Chuk Muk k'in Panabaj. K'oola naa'ooj ntajina nukaanooj chi nuub'an juun chi ka: Ee k'iy winaqii' ee k'oola Chuk Muk Panabaj ee alaxinaq ta wa' k'in k'oola nb'aana tz'aaneem rixin futbol b'ina'aan tzra "clásico" chi ee ki'i' cantones, ajni k'amb'al tzii'j. Chqaa' nk'uula jaa' 5 rixin octubre kuk'iin ee k'aak' taq winaqii', utz k'a nk'eje'a chi keewach jaa' k'asleemaal rixin Chuk Muk.

Tijoxik xuuya' kaana k'in ya'oj naa'ooj

Jaa' ruk'iyiwaal jaa' ra' julee' achnaq rixin político k'in xa utz ninuuk'a owi nchoomixa ruumaak ch'akooj kixin religiosos, winaqii' owi ee ch'akol paq, mookaaj jaa' k'iyilaj muul nkaajo' chi kisaamaaj majo'n ta política ruk'aan utz k'a nkikoj jaa' xb'antaj qaaja' k'in ruk'iyiwaal chi nkib'an k'exooj jaa' majo'n nb'antaj ta toq majo'n ee k'o ta ji'ee'. Jaa' científicos k'in ajsamajma kixin winaq chqaa' kaa ra' nkib'an xa ajni' chi ruk'iyiwaal majo'n richib'il ta jaa' xb'antaj qaaj cbi rajawaxiik ninik'oxa chi utz. Jaa' jaa' majo'n nch'aak tzriij jaa' ra' ajni jun achik' occidental nkooja chi ee k'oola nkikoj kii' ee nimaq kiq'iij. Xa ruumaak ajni tzra nik'oxik científica kaa ra' tzra b'ajnikiil k'in winaqiil tzriij ruk'iyiwaal, rajawaxiik chi nk'eje'a chi kiwach jaa' naa'ooj políticos k'in ch'ob'ooj ruumaak chi richib'iil runujilaal jawra. Jaa' nik'oxik rajawaxiik nuusol jaa' nb'antaja jaa' toq k'oola jun ruk'iyiwaal nq'aaxa k'in nuuya' julee' rub'eeyaal jitz'ooj owi pa'leem chi wach poqonaal k'in rajawaxiik chi nyaataj ta to'ooneem k'in ya'oj kichuq'a' ji'ee' winaqii' xkitaj poqonaal. Majo'n noqkowin noqtzijoona tzriij "ruk'iyiwaal rixin ruuwach uleew" rumaal chi majo'n jaa' ra' achnaq, ajni xub'iij juun chi ka ji'ee' xk'eje'a chu paan foro comunitario jaa' xmajowa rii' jawra saamaaj. Majo'n ruuyoon ta u'l jaa' xekomisaana ji'ee' winaqii', jaa' colonialismo k'in richib'iil jaa' capitalismo salvaje.

Jaa' kinaa'ooj geólogos owi julee' nimaq kinaa'ooj jiik nqaaja' pa kiwa' jaa' nuub'an ruuwach uleew jaa' nwinaqarisaana silooj tzra uleew qas rajawaxiik, pru majo'n jaa' qas rajawaxiik chuuwach kinaa'ooj ati't mama'. Rajawaxiik nk'iisa jaa' ejqale'n epistémicas. K'oola chqaa' jaa' naa'ooj científico majo'n neqaaj ta pa taq tnamit.

Ixiim Uleew nraajo' jun nimalaj nuk'uuj tzra uleew k'in rejtalil rixin chaaniim chi njaach chik jutii jaa' b'iyoomaal. Siw jaa' utzilaj taq uleew majo'n nk'eje' ta pa kiq'a' ji'ee' nimaq uleew k'oola kuk'iin, jaa' winaqii' majo'n nek'eje'a pa taq k'oolib'al rixin ruk'iyiwaal ajni tzra chi ruuxee' juyu'. Jaa' utzilaj rujaachiik uleew chi kiiwach jaa' tnamit aj aawee' k'in ajchanola' jaa' ra' ntoob'ax k'asleemaal k'in nuqaasaaj ruuwach tijoj poqonaal.

Jaa' turismo jaa' ra' jun ruuq'a qas rajawaxiik pa k'iiyeem rixin tnamit Tz'ikin Jaay, kaa ra' chqaa' chi ruuchii' runujilaal jaa' ya'. Chqaa' k'iy paq nrukisaj ta. Maski kee ra', nim praaj rixiin jaa' kantones xuutaj poqonaal ruumaak q'aqal jab' Stan pa 2005 – Panabaj, Tzanchar, Panul, Chu'ul k'in Pachichaj – tzriij tikoj tiiko'n ee k'asal wa' k'in xa ruumaak rajawaxiik chi k'oola kuuleew rixin awan owi julee' tiiko'n chik jaa' nuumaj rii' ruk'iin jaa' k'oolib'al b'aar xkek'eje'a wa'. Jaa' pa ruleewaal Ya' Atitlán, jaa' loq'ooj tzra uleew, k'iyilaj muul ji'ee' kib'ano wa' winaqii' majo'n ee aj aawee' rixin wi'atinaamit rixin Tz'olaj Ya'.

Chqaa', pan Ixiim Uleew ee k'iy extranjeros, ajni tzra ee rixin Estados Unidos, ee peenaq chi nekeek'ameela ak'aalaa' ee rixin Ixiim Uleew k'in nekeek'ameela tzriij jaa' país, b'aaanikiil k'in kitzijob'al, jawra' xa ajni xjote'a chi utz toq xq'aax kaana u'l owi kab'araqan toq xaqa jalaal ji'ee' ak'aala nek'eye'a kaana kiyoon (Nolan, 2023). Xa kaa ra' ji'ee' jaa' ra' ak'aala ne'alasa' eela' chu paan ki b'aaanikiil. Rajawaxiik nchapara jaa' k'amoj ak'aalaa' toq k'oola kawra utz k'a jaa' ak'aala xa kiyoon nekowina nek'amara kumaal alaxik owi aj tnamit jiik naqaaj ee k'oola. Toq majo'n chik kitata' kitee', majo'n nek'amareela chi nkitzaq kib'aaanikiil

Jaa' tziyaq kixiin mayab' tnamit nrajob'eej k'iyilaj saamaaj k'in chi junjunaal po't k'in junjunaal pantalón k'oola naq nub'iij pa b'aaanikiil k'in yuqulib'al k'u'x. Xa ruumaak, toq ntzaaqa tziyaq jaa' ra' jun ruk'iyiwaal jun tzaaqik qas nim. Kaa ra' qas rajawaxiik majo'n nsiipax ta tziyaq rixin paca chi ka xkitaj poqonaal, tziyaq kixiin nya'a.

Jaa' q'iloj rixin eeleeem rajawaxiik npeeta pa qatzij tziij. Ruumaak cholk'asleemaal rixin Ixiim Uleew, ee k'iy winaqii' majo'n nkinimaj ta jaa' Estado. Jaa' Estado rajawaxiik nooka jun utzilaj mookaaj chi majo'n b'anoy ch'a'ooj ta ajni rub'anoon t apa k'iyilaj juunaa'. Pru rajawaxiik

julee' ruuwach tzijoooneem chik k'in toq kaa ra' xqaatz'at chi "Jaa' Ruuqul Atitlán" xuub'an jun utzilaj saamaaj ruumaak k'amoon chi utz kumaal aj tnamit. Rajawaxiik chqaa' majo'n nya' kaana jaa' naa'ooj kixin ati't mama' ajni tzra jaa' xajaan rixiin. K'oola jaa' tzijoooneem xajaan rixiin jaa' ra' jiik qatzij k'in jaa' científica ma qatzij ta. K'oola tijoj q'ijiil pa nacional k'in municipal nk'iyyirisaxa jaa' yuqulib'al k'u'x ruk'iin jaa' Estado, rajawaxiij nojtaqixa jaa' ruchuuq'a jaa' radio rixin tnamit k'in nk'amar opoona chi utz jaa' naa'ooj kixin ati't mama'.

Chi naat, jaa' agencias rixin Estado rajawaxiik ne'ooka ee jun to'oneel nkeeya' yuqulib'al k'u'x k'in majo'n jun ruuq'a' rixin jun mookaaj nim xa nuub'an poqon tzra kowil winaq, nerukowirisaaj jaa' nimaq kiq'ij k'in majo'n q'atoon ta tzij chi kiiij. Xa b'enaq pa nim jaa' extractivismo chi nerelasajeela ee k'iyilaj winaqii' indígenas chu wach kuuleew k'in neruukoj chi ee itzeel ji'ee' majo'n nkaajo' nkiya' kaana kuuleew, jaa' kawra' qas nimaq neeqaj wa k'in nuub'an toq rajawaxiik to'oj winaqii' chu wach ruk'iyiwaal. Tib'ij tzij chi toq k'oola saamaaj pa k'iyab'ajnikiil k'in chi kunujilaal winaqii', b'ar qas kiwach achi'aa ixoqii', b'ajnikiil jaa' kojtaqiin naq nuub'an toq npeeta jun ruk'iyiwaal, k'in majo'n nb'aan ta tzra ruk'ulub'aaxiik chi ka winaqii' ajni jun operación militar k'in jaa' ruk'iyiwaal xa ajni ko'la. Jaa' racismo, achixaaneem k'in julee' ruuwach etzelan rii'iil chik rajawaxiik nelesax kaana toq nb'aan nuk'uuneem k'in kunujilaal ji'ee' winaqii' rajawaxiik juunaam kito'iik nb'ana. Jaa' nb'iix tzra "ko'lirisan rixin jaa' ruk'iyiwaal" xa jiik ntzijoxa toq nqaaja' pa kiwa' chi nim kib'aanikiil b'ar tzra ee k'o wa' k'in nesamaj wa' ji'ee' xek'ase' kaana. Tib'ij tzij nojtaqixa jaa' xuub'an u'l rixin 2005 xpeeta tzriij naa'ooj k'in naq ninaataj chi ka winaq rumaal ch'a'ooj. Owi pa julee' tzij chik, ajni kimik rixin 2005 kaa ra' tzra ch'a'ooj xa juunaam peenaq wa' colonial jaa' majo'n nok wa' k'asleemaal kixi'n tnamit aj aawee'.

Jaa' toq nb'antaj jun kimik toq jaa' elesaxik qas rajawaxiik, rajawaxiik nojtaqixa chi ee k'iy winaqii' majo'n nkaajo' ta nkiya' kaana koochooch ruumaak xib'en rii'iil chi ne'ooka alaq'oomaa' tzriij kachnaq. Rajawaxiin njaach chik jutiiij jaa' b'iyoomaal k'in uleew pan Ixiim Uleew ruumaak jaa' meb'i'iil k'in majo'n juunaam ta wachiil jaa' nuuya' ruk'iyiwaal (majo'n pólizas rixin seguro, majo'n utz ta b'anoon tzra jaay) k'in neepeta alaq'oomaa'. Pru jaa' naab'eeey taq aal rajawaxiik nkichaajiiij jaa' jaay b'ar tzra k'o wa' ruk'iyiwaal utz k'a majo'n alaq'nb'aana, utz ji'ee' winaqii' nkeetaj poqonaal nekowina neb'a'eela pa k'oolib'al runujilaal kik'u'x.

Rajawaxiik nqaaya' kaana jaa' naqaajiil k'in jaa' najtiil jaa' nuuya' rub'eeyaal kisaamaaj jaa' agencias rixin Estado k'in kixin jaa' ONGs nacionales k'in internacionales, ajni chu paan k'in toq nq'aax kaana jaa' emergencias. Toq xq'aax kaana u'l, qas k'iy utzilaj taq naa'ooj xalaxi k'in qas k'aak' xa jaa' majo'n xya' ta ruutza'm. Jun k'amb'al tziiij, jaa' saamaaj arqueológico. Jaa' rejetaal arqueológicas jaa' ra' jun b'iyoomaal kixin ati't mama' k'in jaa' tijoxik chi ka julee' xek'ase' kaana ruumaak u'l jaa' ra' xooka jun rub'eeyaal yuqulib'al k'u'xaaj k'in ch'akoj paq. Jaa' majo'n xb'aan ta jaa' museo pa Chuk Muk nixta ta k'a k'otoon chik jutiiij jaa' sitios xilitaja' xa ruya'oon jun ch'ob'ooj (owi nim chik na). Jaa' Estado owi jaa' to'oneelaa' rajawaxiik nkikaanoj jaa' paq chaaniim chi nkipalej jaa' museo richib'iil jaa' qas ntaqe tzriij, nk'amar ta jaa' piezas xilitaja' jutiiij chik pa Chuk Muk, k'in nekooja jaa' winaqii' rixin tzra richib'iil to'ooneem kixiin ji'ee' k'oola kinaa'ooj.

K'oola k'oolib'al pa ruleewaal ruk'iyib'al ruk'aan uleew utz rixin tiiko'n, majo'n utz ta kixin ta winaqii', pru utz rixin tiiko'n. Rajawaxiik nya'a kich'iich' nekowina nkikoj utz k'a jaa' winaqii' nekowina ne'eeleela pa koochooch k'in neb'a'eela b'aar k'o wa' kitiiko'n.

Jaa' k'aak' jaay xb'ana, rajawaxiik utz k'in ki'iil k'in rajawaxiik nb'ana richib'iil b'aanikiil. Jaa' rub'aaniik tzra nuumaj ta wa' ajni kixe'aal indígena, utz k'a jaa' winaqii' xke'ooka chu paan ji'ee' nkitz'at naq rajawaxiik chi ka pa kik'asliimaal chi ee tnamit aj aawee' chi nesamaja. Chuk Muk jaa' ra' jun utzilaj rachib'al chi rajawaxiik nk'iyarisaxa majo'n k'aa jaa' ta na, b'anoon chik tanaan ara' toq majaana ti peeta ruk'iyiwaal.

Sik'oj rii'iil ruumaak jun kimik, ajni u'l, majo'n tib'ij tziiij ruuyoon b'anoj jaa' jaay pa jun kowilaj k'oolib'al k'in nb'aana jutiiij chik tiiko'n, maski qas rajawaxiik jawra achnaq, nraajo' chik na k'oolib'al rixin ch'ob'ooj, pajoj riij k'in ojtaqiineem. Jaa' k'a jawra ajni chi ka iglesias, kaa ra' chi ka tijob'al k'in ee q'aaxal tziiooneem qas k'oola ne'ook wa'.

Maski jaa' to'ooneem k'in ruk'utuxiik xkib'an winaqii' k'in jaa' ONGs qas rajawaxiik k'in nkowina nto'oon chi nko'lara jaa' tijoj poqonaal, jaa' Estado rajawaxiik nupab'a' jaa' rukowil chi'aaj rixin k'asleemaal trzra chi nuuya' k'oolib'al chaaniim k'in nuuya' k'aak' jaay owi uleew pa niik'aaj ramaaj. Jiik q'aalaaj chi qaawach, wi majo'n nya'a k'oolib'al, jaay k'in uleew chi ka winaqii' indígenas xkeetij poqonaal jaa' ra' jun naa'ooj rixin colonización. Tib'ij k'a tziiij ara' rajawaxiik ntz'atar rii'iil ruk'iin jiik tziiij ajni tzra resiliencia chi nuukoch' wachiil chuwach naa'ooj nok ta coloniales, pru tzra tzra, jaa' ruko'jiik tziiij rixin resiliencia nuuk'om rii' tzra tzra

ruk'iin jaa' autoresponsabilización neoliberal. K'oola nuub'an jaa' yonan rii'iil estatal owi jaa' wach'oj rii'iil política qas nim k'in itzeel chuwach resiliencia majo'n nyaataj ta.

Kuk'iin kunujilaal mookaaj winaqii', chi indígenas kaa ra' ladinos, k'o wa' majo'n nkik'om ta kii' k'in wach'oj rii'iil k'in ramaaj rixin junaaniil k'in to'oneem. Toq nq'aaxa jun achnaq nim rub'aaniik ajni tzra u'l rixin 2005, jaa ra' anij k'o wa'tz'atooj, naa'ooj k'in na'oojiil jolojoxinaq ruuwach. Jaa' rajawaxiik chi nojtaqixa chi ee k'iy jaa' xb'antaja, jaa' winaqii' xeb'anowa jiik kimajoon saamaaj tzriij rutziil kitnamit k'in ma kixiin ta kiyoon xkikaanooj, jiiij xkitz'at chi k'ola ta ruuq'iij jaa' rukowil kiichii' chi kunujilaal pa ruuwa' jaa' kowil chi'aaj rixin pa junjunal. Jaa' junaaniil jaa ra' jun yariineem nim, pru rajawaxiik qatziiij chi jun junaaniil k'in majo'n jun winaq ta owi moolaaj nk'aqo' chi kiiij.

Jun utzilaj saamaaj rixin nuk'uuneem k'in chomiineem tzriij tarran wa jaa' utzilaj tziiij chi kikojol winaqii'. Pa Tz'ikin Jaay, k'iy xch'aaka ruumaak ichib'iil, ajob'an rii'iil, utziil k'in nimaaneem jaa' k'oola chi kikojol jaa' naab'eey taq aal, xek'ase' kaana, jaa' xkisiipaj kii' k'in winaqii' xepeeta naat. Xuuk'ut chi maski k'oola occidentalismo, jaa' naa'ooj xuuk'om rii' k'in jaa' arquitectos k'in julee' nimaq kinaa'ooj k'iy xkujtaqiiij kuk'iin Aj Tz'ikin Jaay k'in xkiila na'oojiil qas utz k'in k'axooneel.

Jaa' ciencia occidental utz nooka jun to'oneel técnico nim ruuq'iij, ajni xuub'an pa pajoj riiij ruuwach ruk'iyiwaal jaa' xb'antaja pa Tzanchaj, pru jaa' científicos xkaajo' xek'eje'a rajawaxiik nkujtaqiiij chi jaa' b'aanikiil chqaa' nuuto' k'asleemaal k'in nuk'uuneem toq nq'aaxa jun achnaq ruk'aan kimik tib'ij tziiij natk'eje' chuwach jaa' poder k'in ch'akooj yaatajnaq, k'in xa rumaal k'oola ji'ee' naab'eey taq aal k'oola nb'iix chi ka chi nekamsaxa, juunaam ruk'iin julee' chik to'oneelaa' tzriij kowil chi'aaj rixin winaq. Ji'ee' nkeenuk' kii' toq nq'aaxa jun ruk'iyiwaal majo'n ruuyoon ta nraajo' to'ik técnica, kaa ra' chqaa' kowiil político k'in rejtaal cautelares. Jaa wa' kawra' nuk'uutuuj chi nojtaqixa chi jaa' u'l jaa ra' julee' achnaq políticos k'in xa ruumaak rajawaxiik jiik nya' kaana na'ojiil apolíticas occidentales. Xa ruumaak majo'n chi nk'amar ta k'eeleem partidarias.